

schreeuwende handelaren • Nederlandse
diplomatieke strijd • politieke getijden volgens
Van Agt • 'homo universalis' Thomas Wolsey

ET • VT

EX TEMPORE • VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN 22 (2003) 1

Hoofredacteur (ad interim):
 Marloes Hulsken

Redactie:
 Jasmijn Bovendeert
 Matthijs Braat
 Jan Brabers
 Froukje van Dooren
 Erik Goosmann
 Marianne Heyde
 Carla Hoetink
 Marloes Hulsken
 Gerda de Kleijn
 Jasper Loots
 Rune Meerman
 Pepijn Oomen
 Peter Raedts
 Anton van de Sande
 Marloes Schoonheim

Eindredactie:
 Matthijs Braat
 Jasper Loots
 Rune Meerman

Lay out:
 Carla Hoetink

Foto omslag:
 Beurs van Berlage anno 1903
 Bron: A.W. de Iongh, *Vereeniging voor den Effectenhandel. Gedenkboek 1876-1926* (Amsterdam 1926)

Druk:
 Veenman

ET•VT wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
 Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de KUN, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:
 ET•VT, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
 tel. 024 3612832, fax 024 3612807.
<http://www.kun.nl/etvt/>

Verenigingsbestuur:
 Prof. dr A.W.F.M. van de Sande (voorzitter), A.C. Hoetink (secretaris), dr G. de Kleijn-Eijkelestam (penningmeester), F.C.W. Goosmann (PR).

Comité van Aanbeveling:
 Prof. dr R.A.M. Aerts, prof. dr L. de Blois, prof. dr M.C.R. Grever, prof. dr P.M.M. Klep, prof. dr P.G.J.M. Raedts, prof. dr J. Roes, prof. dr A.W.F.M. van de Sande, prof. dr H.C.C. de Schepper, prof. dr P.H.H. Vries.

Prijs van losse nummers: 5 euro voor studenten; 7,50 euro voor overigen.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2002: 11,- euro voor studenten; 20,- euro voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op girorekening 8169332 t.n.v. *Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen*, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Inhoud

- *Redactioneel*
- Joep van Gennip
Thomas Wolsey 4
Een Engelse 'homo universalis'
- Janneke Hermans
Van schreeuwende handelaren naar stille computers 14
Nederlandse effectenhandel en het gebruik van informatie- en communicatietechnologieën, 1852-1940
- Tijs Kleuters
Nederland in diplomatieke strijd tegen een 'dreigende Frans-Duitse blokvorming' in West-Europa 28
- Dries van Agt
Getijden in 's lands politieke geschiedenis, de jaren 1970 en 1980 40
- Peter Altena
Geef de pen door... 46
- Tom Hopman
Boeken Top 5 49
- *Lettres provinciales* 52
- *Recensies* 55
- *Auteursgegevens* 63

Redactioneel

Het aanbreken van de lente betekent elk jaar weer het begin van een nieuwe jaargang van ET•VT. Ook in deze 22ste jaargang zult u weer de vertrouwde combinatie van artikelen, recensies en vaste rubrieken aantreffen.

Dankzij Joep van Gennip, die een deel van zijn studietijd in Oxford doorbracht, kunt u in dit nummer kennis nemen van de zo bewogen levenswandel van kardinaal Thomas Wolsey. Zijn invloed op de Engelse buitenlandse politiek en het rechtssysteem was groot. Daarnaast speelde hij ook in het culturele leven van het zestiende-eeuwse Engeland een vooraanstaande rol. Ondanks dit alles kwam Wolsey in 1529 toch jammerlijk ten val.

Janneke Hermans vervolgt deze aflevering van ET•VT met een artikel over een tamelijk onbekende tak van de geschiedwetenschap: de technologiegeschiedenis. Haar artikel is een levendige verhandeling over de informatie- en communicatietechnologieën in de Nederlandse effectenhandel in de negentiende en twintigste eeuw. Ook vroege technieken van ICT in de negentiende en twintigste eeuw beïnvloedden de beursgang in Nederland al in belangrijke mate.

Op 22 januari 2003 was het exact veertig jaar geleden dat de Franse president de Gaulle en de West-Duitse Bondskanselier Adenauer het Frans-Duitse Samenwerkingsverdrag ondertekenden. De totstandkoming van dit bilaterale samenwerkingsverdrag was het directe gevolg van het mislukken van een Frans plan voor de vorming van een politieke 'Unie van Staten'. Tijs Kleuters doet uit de doeken dat het mislukken van het vormen van die Unie goeddeels is toe te schrijven aan de niet aflatende sabotagepogingen van de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, de excentrieke Luns. Heeft Luns de Nederlandse samenleving eigenlijk wel een dienst bewezen?

Op een mede door de opleiding geschiedenis van de KUN georganiseerde nascholingsconferentie voor geschiedenisleraren in het voortgezet onderwijs, trakteerde oud-premier Dries van Agt de aanwezigen vorig jaar september op een bijzonder onderhoudende verhandeling over de politieke cultuur in de jaren zeventig en tachtig. De schriftelijke weergave van zijn bij tijd en wijle hilarische verhaal over de zo gepolitiseerde en gepolariseerde lange jaren zeventig van de twintigste eeuw is het lezen waard. Dat Dries van Agt niet schroomde zelfs de koningin te verrassen met zijn kostbare grolen zal u wellicht niet verbazen.

Vertrouwd bent u inmiddels met de vaste rubrieken. De columnist van dienst, de Nijmeegse neerlandicus Peter Altena, behandelt de relatie tussen geschiedenis en literatuur. Ook veel literatuur in de Boeken Top 5, verzorgd door een student geschiedenis die afrekent met het vooroordeel dat studenten het lezen verleerd zijn. Na de Lettres Provinciales volgen tot slot nog enige recensies.

• De eindredactie

Thomas Wolsey

Een Engelse 'homo universalis'

• Joep van Gennip

Sommigen zagen hem als de antichrist, de typische prelaat die meer geld had dan vroomheid.¹ Anderen bezien hem als de *eigenlijke* koning van Engeland in de periode 1510-1529, toen hij de binnenlandse en buitenlandse politiek bepaalde van Hendrik VIII. Daarnaast zijn er mensen die hem 'gedenken' als promotor van de kunst, literatuur en de bouwkunst.² Anderen roemen weer zijn kwaliteiten als hervormer van de Engelse rechtspraak.³ Wie was die man die zoveel uitersten in zichzelf verenigde en wiens kwaliteiten geroemd of bekritiseerd werden? Zijn carrière nam een hoge vlucht, zijn val kwam misschien nog wel sneller. Hoogmoed komt voor den val?

In dit artikel zal ik met name de politieke en kerkelijke carrière van Thomas Wolsey (1472-1530) beschrijven door verschillende kanten hiervan te belichten. Het is ondoenlijk een man met zo veel verschillende capaciteiten, waarop zoveel kritiek is geuit maar die door sommigen ook zo werd beneden, in een artikel volledig te beschrijven. Het zijn slechts hoogtepunten die aan bod komen, al lijkt het er soms op dat zijn leven een aaneenschakeling was van die hoogtepunten. Het zijn niet alleen zijn macht en roem als 'kardinaal-minister' die het beschrijven van zijn leven zo fascinerend maken; zijn angsten, driften en volledige afhankelijkheid van zijn 'beschermheer' Hendrik VIII maken hem tot een kwetsbaar mens. De menselijke en meer positieve aspecten van Wolsey's handelen zijn eeuwen onderbelicht gebleven. Het is eigenlijk de laatste dertig jaar pas dat er een meer genuanceerde visie op het leven van deze kardinaal wordt gegeven. Vooral de publicaties van John Guy, Steven Gunn en Peter Gwyn hebben hiertoe bijgedragen.⁴ Ook hier zal echter aan deze aspecten van Wolsey's leven aandacht worden geschonken.

Van slagerszoon tot koninklijke raadsheer

Het is niet precies bekend wanneer Wolsey geboren werd, maar het moet aan het einde van 1472 geweest zijn. Hij was de zoon van een succesvolle slager en waard in Ipswich (Zuid-Oost Engeland), die het nodige geld bij elkaar had gespaard om zijn zoon te laten studeren. Een niet ongebruikelijk stap voor iemand van zijn achtergrond, daar de meeste studenten die naar een van de twee Engelse universiteiten gingen afkomstig waren uit de middenklassen van de samenleving en niet zozeer uit de hogere klassen.⁵ Nadat hij enkele jaren aan Magdalen college (Oxford) theologie had gestudeerd lag een kerkelijke of politieke carrière in het verschiet. In 1501, op 29-jarige leeftijd, vertrok hij naar Canterbury waar hij werd aangesteld als kapelaan van aartsbisschop William Warham. Nadat hij deze

¹ O.a. J. Skelton, *Why come ye nat to courte?*, II, 314-345, in John Skelton: *The Complete English Poems*, ed. J. Scattergood (Harmondsworth 1983).

² Zie o.a. S.J. Gunn, P.G. Lindley (ed.), *Cardinal Wolsey. Church, state and art* (Cambridge 1991) 30-53, 76-116; 178-219.

³ Zie met name: J.A. Guy, *The cardinal's court. The impact of Thomas Wolsey in Star Chamber* (Hassocks 1977) en mijn ongepubliceerde doctoraalscriptie: 'Hervormen als kardinale deugd? De conciliaire rechtbanken onder Kanselier Thomas Wolsey, 1515-1529.' (doctoraalscriptie Nieuwe Geschiedenis KU Nijmegen 2002).

⁴ J.A. Guy, *The cardinal's court en Politics, law and counsel in Tudor and Early Stuart England* (Aldershot 2000); Gunn (ed.), *Cardinal Wolsey*, P. Gwyn, *The King's Cardinal. The rise and fall of Thomas Wolsey* (Londen 1992).

⁵ Ibidem, 25-27.

waar hij werd aangesteld als kapelaan van aartsbisschop William Warham. Nadat hij deze en soortgelijke functies enkele jaren had bekleed werd hij op aanraden van de gouverneur van Calais, waar hij als laatste in dienst was geweest, aangesteld als hofkapelaan van Hendrik VII.⁶ Deze benoeming aan het hof, het hart van het persoonlijke koningschap van de Tudors, zou zijn toekomstige loopbaan gaan bepalen.

Nadat Hendrik VIII zijn vader in 1509 had opgevolgd wist de jonge Wolsey, geliefd door de nieuwe koning, zijn carrière verder uit te bouwen. Een deel van de oude raadsheren van de Koninklijke Adviesraad (Privy Council) van Hendrik VII had plaats moeten maken voor nieuwelingen, onervarener maar ambitieuzer. Een ander deel bleef nog enkele jaren zitten, onder hen Richard Fox, bisschop van Winchester en houder van de Koninklijke Zegel, Kanselier en tevens aartsbisschop Warham van Canterbury en Edward Howard, hertog van Norfolk en graaf van Surrey, wiens vaders een leidende rol had gespeeld in de Adviesraad van Hendrik VII. Maar ook zij zouden het afleggen tegen een nieuwere generatie; die, geheel in de lijn van de nieuwe koning, het politieke klimaat ging bepalen. Wolsey trad in 1510, op aandringen van zijn mentor Fox, toe tot de Koninklijke Adviesraad nadat hij in datzelfde jaar ook was benoemd als secretaris van de ridderlijke Orde van de Kouseband. Wolsey's aanstelling leunde niet volledig op zijn eigen kwaliteiten, maar had ook politieke bedoelingen. Fox, de woordvoerder van een meer vredige coalitie aan het hof en sceptisch tegenover een nieuwe oorlog tegen Frankrijk, zag zijn ideeën meerdere malen getorpedeerd worden door Edward Howard, die aanstuurde op een confrontatie met de Fransen. De aanstelling van Wolsey zou dit gevaar moeten neutraliseren.⁷ Wolsey zou inderdaad het vertrouwen van de koning winnen, maar hij was realistisch genoeg om te beseffen dat een oorlog tegen Frankrijk met Hendrik VIII aan het roer niet te vermijden was.

Schets van een portret van Thomas Wolsey (1508), door Jacques le Boucq (*Bibliotheek Arras, Frankrijk*)

⁶ Ibidem, 1-4.

⁷ Gwyn, *The King's Cardinal*, 7-8.

Oorlog als springplank

'Als een oorlog niet te voorkomen is dan zal ik deze ten volle uitbuiten voor mijn eigen doeleinden', moet Wolsey hebben gedacht toen Hendrik vastbesloten was om de Honderdjarige Oorlog tegen Frankrijk nieuw leven in te blazen.⁸ De hernieuwing van de oorlog, of liever gezegd schermutselingen, resulteerde slechts in de bezetting van Doornik, waar Wolsey nog datzelfde jaar (1513) door de nieuwe paus Leo X (1513-1521) werd aangesteld als bisschop. Na enkele jaren 'verkocht' hij zijn zetel weer omdat er een Franse bisschopskeuze voor de stad op handen was.⁹

De anti-Franse *league* die door Hendrik VIII was opgezet, bestaande uit de Habsburgers onder keizer Maximiliaan I en Spanje vertegenwoordigd door Ferdinand van Aragon, moest de overwinning over de Fransen schenken. De vorige paus, Julius II (1503-'13), had deze 'triple alliantie' van harte gesteund, omdat hij de Franse dreiging in Noord-Italië wilde tegengaan, maar Leo X, die in maart 1513 gekozen was, zag het gevaar van twee kanten komen. De Fransen én de Spanjaarden waren een constante risicofactor in Noord-Italië. Leo X deed een vredesvoorstel waaraan Engeland, het Heilige Roomse Rijk en Spanje zouden moeten deelnemen, maar de Engelse koning weigerde. Het was Ferdinand die de anti-Franse bond aan diggelen sloeg door te zwichten voor de Franse druk tot samenwerking. Waarschijnlijk was hij 'vergeten' dat hij datzelfde jaar nog het Verdrag van Rijssel had gesloten, wat hem juist bond aan een gezamenlijke aanval tegen Frankrijk! Vlug zou Maximiliaan volgen, natuurlijk tot groot ongenoegen van Hendrik, die koste wat kost zijn aartsvijand wilde aanvallen.¹⁰

En Wolsey? Hij was in 1510 door zijn 'pacifistische mentor' in de armen van een oorlogszuchtige koning gedreven. Wat kon hij anders doen, als nieuwe *councillor*, dan het beleid van zijn meester steunen?¹¹ De coördinatie van de aanval op Doornik was geheel zijn verdienste geweest en hij kon nu moeilijk een andere weg gaan bewandelen dan Hendrik. Het vredesvoorstel van de paus bood uitkomst. Nadat Wolsey enkele weken aan dit vredesvoorstel had gesleuteld werd de vrede getekend en bezegeld met een huwelijk tussen Lodewijk en Hendrik's jongere zuster Maria. Wolsey had ervoor gezorgd dat de vredesvoorwaarden uiterst gunstig uitvielen voor Engeland, maar wat misschien nog wel belangrijker was, was dat hij nu volledig het vertrouwen van zijn koning had gewonnen. De diplomatieke wereld lag nu open voor de slagerszoon.

Wolsey en de Koninklijke Adviesraad

Sinds Wolsey in 1510 was toegetreten tot de Koninklijke Adviesraad (King's Council) zag hij het aantal zaken dat naar hem gedelegeerd werd gestaag groeien. De Koninklijke Adviesraad die belast was met het adviseren van de koning in binnenlandse en buitenlandse aangelegenheden was van oorsprong een orgaan dat gezamenlijk bijeenkwam daar waar de koning was. Dit was meestal in Westminster, maar kon ook in een van de koninklijke 'buitenpaleizen' zijn. De besluiten die genomen werden waren

⁸ D. Starkey, *The reign of Henry VIII. Personalities and politics* (Londen 1985) 58.

⁹ Gwyn, *The King's Cardinal*, 4.

¹⁰ Zie ook mijn ongepubliceerde doctoraalscriptie: *Hervormen als kardinale deugd?*, 11; J.J. Scarisbrick, *Henry VIII* (Middlesex 1971) 65-97.

¹¹ Scarisbrick, *Hendrik VIII*, 75.

vaak uitvloeisels van de interactie tussen de Adviesraad, de koning en de politiek machtige hovelingen.¹²

Hendrik VII (1485-1509), de eerste Tudor-vorst, had zich altijd actiever met de politieke zaken van zijn land bemoeid dan zijn zoon, de parvenu die liever ging jagen, feesten of tennissen.¹³ Wolsey was op het juiste moment op de juiste plaats. Hij werd gedreven door tomeloze ambities en wilde graag in een goed daglicht komen bij de nieuwe Engelse vorst. Deze had op zijn beurt vertrouwen in zijn minister en delegerde zodoende een groot deel van de staatszaken naar hem. Wolsey zou zodoende meer de functie gaan vervullen van eerste minister (privy councillor) in de Koninklijke Adviesraad. Hij werd de *primus inter pares*, de eerste onder Hendrik's raadsheren. Wolsey zou een sleutelrol gaan vervullen tussen de koning en zijn raad. Normaal vroeg de koning advies aan zijn raad en pleegde hij overleg met al haar leden. Nu Wolsey zich de functie van 'privy councillor' had eigen gemaakt, besprak de vorst zijn ideeën eerst met zijn 'eerste minister' en daarna pas met zijn adviescollege. Of zoals Cavendish, Wolsey's eerste biograaf en vertrouweling, het uitdrukte:

And so fast as thother [other] counsellors advised the kyng to leave hys pleasure, and to attend to the affayers of his realme. So busylie did the Almosyner [Wolsey] perswade hym to the contrary which delygthed hym myche and caused hym to haue the greater affection and love to the Almosyner [...]. Who was nowe in highe favoure but mister Almosyner, who had all the Sewte but mister Almosyner. And who ruled all vnder the kyng but mister Almosyner...¹⁴

Hendrik's vertrouweling wordt Kanselier

De aartsbisschop van Canterbury, William Warham, had de functie van Kanselier (Lord Chancellor) bekleed tot 1515. Toen trok hij zich terug naar zijn aartsbisdom waar hij zich ging concentreren op pastorale activiteiten. In datzelfde jaar werd Wolsey benoemd tot Kanselier. De Kanselarij was in de vroege dertiende eeuw ontstaan als een administratief departement van de koning en had als voornaamste taak het optekenen van de koninklijke besluiten.¹⁵ De 'Lord Chancellor' was ook de houder van het Grote Zegel. Daarmee voorzag hij de koninklijke besluiten van rechtskracht. Vanaf de veertiende eeuw ging de Kanselarij zich geleidelijk aan meer ontwikkelen als een Hofkanselarij (Chancery) voor koninklijke rechtspraak.¹⁶ Deze ontwikkeling was min of meer toevallig ingezet. De Koninklijke Adviesraad, die hierboven al kort de revue is gepasseerd, had naast zijn adviserende functie ook nog een rechtsprekende functie. Dit orgaan sprak op gezette tijden recht in de *Star Chamber* in Westminster. Naarmate het aantal zaken voor de *Star Chamber* toenam, kwamen de staatszaken meer in de knel. Aldus werd een deel van de rechtspraken van de *Star Chamber* overgeheveld naar de Hofkanselarij.

¹² Aan het hof waren vaak verschillende groepen hovelingen te vinden die streden om de koning te beïnvloeden voor hun eigen politieke ideeën. Daar het Tudor-koningschap nog sterk gepersonificeerd was, konden deze facties grote invloed uitoefenen op het beleid.

¹³ Na de val van Wolsey in 1529 zien we echter dat de koning zich actiever gaat bemoeien met het beleid van zijn land, als gevolg hiervan delegeert hij minder zaken naar zijn raadsheren. Zie ook: Gwyn, *The King's Cardinal*, 20-21.

¹⁴ G. Cavendish, *The life and death of Cardinal Wolsey*, ed. R.S. Sylvester (Londen 1959) 13.

¹⁵ Van Gennip, 'Hervormen als kardinale deugd?' (ongepubliceerde doctoraalscriptie) 30.

¹⁶ Gwyn, *The King's Cardinal*, 107-109.

Deze ontwikkeling bood slechts tijdelijk soelaas, want onder de eerste twee Tudor-koningen was het aantal rechtszaken dat door de *Star Chamber* werd behandeld weer praktisch op het oude niveau. In deze context had Hendrik's eerste minister het ambt van Kanselier aanvaard. Als Kanselier was hij hoofd van zijn eigen rechtbank, de Hofkanselarij. Daarnaast speelde hij een cruciale rol bij het tot stand komen van vonnissen, uitgesproken door de 'King's Council in Star Chamber'. Wolsey's bijdrage in de veertien jaar dat hij Kanselier was valt nauwelijks te overschatten. Ten eerste zorgde hij ervoor dat de conciliaire rechtbanken, zoals de Hofkanselarij en de *Star Chamber* tezamen heetten, gingen fungeren als een soort hogere rechtbanken ten opzichte van de 'gewone' common-law-rechtbanken. Corruptie van overheidsfunctionarissen, zaken die het landsbelang konden schaden en possessoire en petitioire geschillen konden gemaakt bij deze conciliaire rechtbanken; dit vaak tot groot ongenoegen van de 'lagere' common-law-rechtbanken.¹⁷ De nieuwe Kanselier was erg gespitst op het aanpakken van corrupte functionarissen en (lokale) rechters en hij heeft meerdere malen een landelijk onderzoek ingesteld naar dit soort vermeende praktijken.

Een tweede grote bijdrage van Wolsey was de hervorming van de conciliaire rechtbanken zelf. Zo probeerde hij het groeiende aantal geschillen voor de *Star Chamber* te reguleren door speciale ondercomités (in de *Star Chamber*) in te stellen. Daarnaast riep hij speciale armentribunalen, onafhankelijk van de *Star Chamber* maar bestaande uit councillors, in het leven om geschillen van de arme bevolking te horen. Deze tijdelijke armentribunalen gingen vanaf 1519 deel uitmaken van het Hof van de White Hall.¹⁸ Een andere belangrijke bijdrage van de Kanselier openbaarde zich vooral in zijn eigen Hofkanselarij en had betrekking op de inhoudelijk rechtspraak. Dit was het systematisch toepassen van de billijkheidsrechtspraak in met name petitioire en possessoire vorderingen die via evocatie aan de common-law-rechtbanken waren onttrokken.¹⁹

'Mijn heer en meester, de rijke en onoverwinnelijke legaat en kardinaal van Engeland'²⁰

Ook Fox, Warham en Morton hadden onder Hendrik VII kerkelijke en politieke functies moeiteloos weten te combineren. En ook de promotie in de kerkelijke hiërarchie, zoals bij Fox die in 1487 bisschop werd van Exeter, in 1492 van Bath en Wells, en in 1494 van Durham, om uiteindelijk in 1501 te eindigen met de rijkste bisschoppelijke zetel van het land Winchester, was geen uitzondering. Morton, die op aanraden van Hendrik VII uiteindelijk kardinaal werd, kreeg een ongelofelijk grote invloed op de Engelse Kerk. Hoewel de wederzijdse relatie tussen de Engelse Kerk en kroon in het verleden vaak ambivalent was geweest, leek het er hier eerder op dat de Engelse Kerk en staat zich aaneensloten om zo meer macht te vergaren over de Engelse Kerk, dit ten koste van het pauselijk primaatschap. Morton was in veel opzichte Wolsey's voorganger, ook met betrekking tot dit laatste punt.

Nadat Wolsey deken van York was geworden en enkele jaren bisschop van Doornik was geweest, begon zijn opmars in de kerkelijke hiërarchie pas echt toen hij in maart 1514 tot bisschop van Lincoln werd gewijd. Tegelijk hield hij toen nog enkele maanden het bisdom van Doornik bezet, dit ondanks een decreet van het (vijfde) Lateraans Concilie dat erin zou moeten voorzien dat bisschoppen

¹⁷ Guy, *The cardinal's court*, 23-35; Van Gennip, 'Hervormen als kardinale deugd?' (ongepubliceerde doctoraalscriptie) 32-34.

¹⁸ Van Gennip, 'Hervormen als kardinale deugd?' (ongepubliceerde doctoraalscriptie KU Nijmegen) 51-59.

¹⁹ Ibidem, 67-73.

²⁰ Cavendish, *The life and death of Cardinal Wolsey*, 187.

in de toekomst voortaan niet meer diverse bisschoppelijke zetels tegelijk zouden mogen bezetten.²¹ Enkele maanden later, op 13 juli 1514, bereikte het nieuws Engeland dat Christopher Bainbridge, kardinaal en aartsbisschop van York, te Rome was overleden. Nog geen maand later kreeg Wolsey het 'tijdelijke' gezag over deze noordelijke kerkprovincie, uit de handen van Hendrik VIII. Hij zou deze provincie besturen totdat er een nieuwe aartsbisschop voor York was aangesteld. Zover zou het nooit komen en Wolsey werd uiteindelijk aartsbisschop van York.

Vóórdat Wolsey tot bisschop van Lincoln was gewijd had hij de 'Italiaanse' ambassadeur en hoveling Polydore Vergilius naar zijn thuisland gestuurd voor een geheime missie. Wolsey had in 1513 kardinaal Hadrianus aanbevolen bij het college van kardinalen, nadat Julius II was overleden. Met die aanbeveling in zijn achterhoofd en het besef dat kardinaal Bainbridge geen lang leven meer beschoren was, handelde Wolsey doortastend en uiterst toekomstgericht.²² Hij zond Polydore Vergilius naar Rome om bij Hadrianus, die inmiddels de naam Leo X had aangenomen, te bemiddelen voor het kardinaalschap van Thomas Wolsey. De nieuwe paus wist inmiddels dat Wolsey een vertrouweling was geworden van de Engelse koning en dus achter de schermen veel invloed kon uitoefenen op Hendrik VIII. Wolsey verheffen tot kardinaal was in de ogen van Leo X dan ook louter een tactische zet, om op die manier meer invloed te kunnen uitoefenen op de Engelse Kerk die vanoudsher toch altijd een min of meer eigen weg was gegaan.²³ Daarnaast waren er ook internationale politieke motieven in het spel. Zou Leo X Wolsey toelaten tot het college van kardinalen, dan zou Hendrik VIII de nieuwe paus vast en zeker 'belonen' met militaire steun om de Fransen uit Noord-Italië te verdrijven, zo was zijn opvatting. Het benoemen van Wolsey tot kardinaal was dan ook niet zozeer bedoeld om Wolsey tevreden te stellen, als wel om Hendrik te 'amuseren'.²⁴ Wat de paus niet kon voorzien was dat deze kardinaal voor alles zijn koning trouw zou blijven. Een miscalculatie die ernstige gevolgen zou hebben voor de toekomst van de relatie tussen de paus en de Engelse Kerk. Op 10 september 1515 werd Thomas Wolsey, aartsbisschop van York en bisschop van Lincoln, verheven tot kardinaal.

De benoeming van Wolsey tot kardinaal, waardoor hij nu zowel kardinaal van de paus als minister van Hendrik VIII was, was allesbehalve een unicum voor die tijd. Vóór Wolsey was er in Frankrijk kardinaal Jean Balue (overleden 1491), die zowel minister van Karel VIII van Frankrijk (1483-1498), als kardinaal onder de moreel vervallen paus Innocentius VIII (1482-1492) was geweest. Een lange stoet zou nog volgen; kardinaal Georges d'Amboise (overleden 1510), Antoine Duprat (overleden 1553). In Spanje resideerden de 'kardinaal-ministers' Pedro González de Mendoza (overleden 1495), Francisco Jiménez de Cisneros (overleden 1517) en Antoine Perrenot de Granvelle (overleden 1586). Deze laatste was ook 'eerste minister' in de Nederlanden geweest tussen 1559 en 1564. In het Heilige Roomse Rijk waren er kardinaal Melchior von Meckau (overleden 1509) en kardinaal Mercurino de Gattinara (overleden 1530). In Engeland zelf waren vóór Wolsey alleen Hendrik Beaufort (overleden 1447) onder Edward IV en John Morton (overleden 1500) onder Hendrik VII actief als minister en

²¹ A.F. Pollard, *Wolsey* (Londen 1952) 19-25.

²² Een pikant detail is, dat de oudere Bainbridge die aan het pauselijk hof te Rome verbleef (waar hij ook tot kardinaal werd verheven) in 1514 niet op natuurlijke wijze overleed maar werd vermoord! Zie ook D.S. Chambers, *Cardinal Bainbridge in the Court of Rome, 1509 to 1514* (Oxford 1965) 131-140.

²³ Ibidem; Gwyn, *The King's Cardinal*, 33-57. De paus heeft er waarschijnlijk onvoldoende bij stilgestaan dat de benoeming van Wolsey tot kardinaal zijn positie over de Engelse Kerk eerder zou verzwakken dan versterken.

²⁴ Ibidem, 33.

kardinaal. Thomas Bouchier (overleden 1486), Christopher Bainbridge en Reginald Pole (overleden 1558) hadden in Engeland ook kerkelijke en politieke functies bekleed, maar zij stonden in schril contrast met de reeds genoemde 'kardinaal-ministers'.²⁵ Hun rijkdom, macht en ambities op kerkelijk en internationaal vlak maakte hen tot de meest invloedrijke personen in de relatie tussen kerk en staat vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw tot de tweede helft van de zestiende eeuw.

Had bij deze 'kardinaal-ministers' macht en invloed voorop gestaan in hun relatie tussen kerk en staat, bij Wolsey speelde er méér. Hij wilde de Engelse Kerk ook hervormen. Het blijft een lastige vraag in hoeverre hij dit deed vanuit politieke machtsaspiraties, die er voor moesten zorgen dat de Engelse Kerk uiteindelijk steviger onder het gezag van de Engelse koning gebracht werd. Of hij deze hervormingen ook uitvoerde met het idee om inderdaad een aantal misstanden in de Engelse Kerk uit te bannen. Waarschijnlijk is het een combinatie van beiden geweest. Hij was bovenal loyaal aan Hendrik, maar hij had ook oprechte plannen om de kloosterordes en een deel van de 'canonieke rechtspraak' te hervormen. De hervorming van deze canonieke rechtspraak kreeg onder meer zijn beslag in de procedures van zijn aartsbisschoppelijke rechtbank, maar ook en bovenal werden deze doorgevoerd vanaf het moment dat Wolsey werd aangesteld als pauselijke legaat. Als legaat had hij immers speciale bevoegdheden over de Engelse Kerk. Sommige bevoegdheden, als het inspecteren (visiteren) van kloosterordes,²⁶ kwamen in conflict met de jurisdictie van het aartsbisdom Canterbury. Het was immers vanoudsher de aartsbisschop van Canterbury ('legatus natus') geweest die het recht op de visitaties had gekregen. Wolsey, echter, zag zichzelf als 'legaat a latere' hoger in de hiërarchie geplaatst dan de aartsbisschop van de zuidelijke kerkprovincie, die slechts 'legatus natus' was, en eigende zich zodoende het visitatierecht toe.²⁷ De functie van 'legaat a latere' (letterlijk 'legaat ernaast') hield in dat Wolsey samen met een mede-legaat (Campeggio) tijdelijk het hoogste kerkelijke gezag in Engeland bekleedde. Zij waren direct door de paus aangesteld om de kruistochten in Engeland te promoten. Uit deze functie vloeiden echter ook andere bevoegdheden als het benoemen van verschillende kerkelijke functionarissen, het ontvangen van beneficies, het bijeenroepen van (nationale) kerkvergaderingen en zelfs het opstellen van nieuwe constituties voor de geestelijkheid en bepaalde orden.²⁸

Wolsey als vredesstichter

De benoeming van Wolsey tot 'legaat a latere' op 17 mei 1518 lijkt net als zijn benoeming tot kardinaal gebaseerd te zijn op politieke motieven, waarbij Wolsey als een opportunistische pion in een schaakspel diende. Leo X die wel heil zag in de plannen van zijn kardinalen om een gezamenlijk kruistocht tegen de Islam te organiseren en daarbij gelijk een soort gebroederlijk verbond te sluiten tussen alle christelijke landen, wilde ook dat Engeland hieraan zou deelnemen. Om zijn plannen kracht bij te zetten en Hendrik VIII, die vooralsnog sceptisch was geweest, over te halen zond hij de legaat Thomas

²⁵ Gunn (ed.), *Cardinal Wolsey*, 3.

²⁶ Dit is altijd een punt van debat geweest tussen bepaalde ordes en kloosterhuizen, die waren vrijgesteld van kerkelijke inmenging, en kardinaal Wolsey. De meest controversiële zaak hierin is ongetwijfeld geweest die tussen Wolsey en de Franciscanen Observanten in 1525. Zie hiervoor: Gunn (ed.), *Cardinal Wolsey*, 219-38.

²⁷ Pollard, *Wolsey*, 199-200.

²⁸ Gwyn, *The King's Cardinal*, 265-70; M.J. Kelly, *Canterbury jurisdiction and influence during the episcopate of William Warham, 1503-1532* (D. Phil., Cambridge 1965) 161-168, 174-176.

Campeggio naar Engeland. Hem werd echter op niet te misverstande wijze duidelijk gemaakt dat hij niet welkom was en dat de kruistochten door Hendrik VIII als geldverspilling werden ervaren.²⁹

Na flink politiek getouwtrek ging Hendrik uiteindelijk akkoord met het plan, maar hij verbond er wel een paar voorwaarden aan. Zoals we hierboven al hadden gezien had Campeggio als legaat tijdelijk het hoogste kerkelijke gezag in Engeland omdat hij direct door de paus was aangesteld. De Engelse koning wilde echter dat dit legatschap 'gedeeld' zou worden, en dat er een tweede (Engelse) legaat naast benoemd zou worden. Deze legaat zou de Engelse inmenging in het pauselijke plan moeten garanderen. Hendrik die zijn voorkeur voor de benoeming van Wolset tot kardinaal óók al had uitgesproken, wilde hem nu ook weer voordragen als 'legaat a latere'.³⁰ Volgens de canonieke wet zou dit conflicteren, omdat hij ook nog aartsbisschop van York was. Maar Leo X zwichtte uiteindelijk voor de druk en besloot kardinaal Wolsey 'tijdelijk' te benoemen als 'legaat a latere'.³¹ Hij zou samen met Campeggio een plan moeten opstellen voor een kruistocht tegen de Islam. Belangrijk om hierbij op te merken is dat Wolsey in eerste instantie slechts 'tijdelijk' en alleen voor het organiseren van de kruistochten samen met zijn mede-legaat was benoemd. Toch werd zijn legatschap verscheidene malen 'hernieuwd', totdat Wolsey in januari 1524 door paus Clemens VII (1523-34) voor het leven tot legaat werd benoemd. In datzelfde jaar werd hij ook benoemd tot abt van het rijkste klooster van Engeland, het Benedictijnenklooster St. Albans.

Ondertussen was Wolsey ook belast met het voeren van vredesbesprekingen tussen zijn eigen land, Spanje, het Roomse Rijk en Frankrijk. Het idee van een internationale christelijke vredesbond had Wolsey aangesproken en hij zou alles in het werk stellen om een 'vredig' machtsevenwicht te creëren. Dit evenwicht zou de Franse invloed op het continent moeten indammen en tegelijkertijd die van 'zijn meester' moeten uitbreiden. Het verdrag dat uiteindelijk tot stand kwam in oktober 1518,³² laat ontegenzeggelijk Wolsey's diplomatieke kwaliteiten zien. Hij wist, in de functie van 'legaat a latere' in de eerste plaats een vrede te bewerkstelligen die alle partijen aan elkaar bond in de vorm van een zogenaamd non-agressiepact, waarbij het land dat werd aangevallen gesteund zou moeten worden door de anderen vredelievende landen; tevens kreeg hij het voor elkaar om het idee van de kruistochten, geopperd door de paus, om te vormen tot een primair vredesverdrag waarin de belangrijkste machtsblokken van die tijd participeerden. Het Verdrag van Londen was grotendeels zijn verdienste.³³

Wolsey en de schone kunsten: 'Ter meerdere glorie van zichzelf'

Het was niet alleen het politieke en kerkelijke vlak waar Wolsey zich op bewoog. Hij was minstens zo actief in de bouwkunst, het aantrekken van musici voor zijn huishouden op Hampton Court, het sponsoren van de schone kunsten en het stichten van twee magnifieke colleges. Het ene was een jongensschool in zijn geboorteplaats Ipswich waarvan de bouw was gestart in 1528; het andere, groter en magnifiek in al zijn facetten, moest verrijzen in Oxford. Dit college werd niet, zoals gebruikelijk in die tijd, vernoemd naar een heilige of een kerkelijke feestdag, maar gelauwerd met de veelzeggende naam

²⁹ Van Gennip, 'Hervormen als kardinale deugd?' (ongepubliceerde doctoraalscriptie) 13-14; J. Guy, *Tudor England* (Oxford 1990) 109-115.

³⁰ Pollard, *Wolsey*, 54-55, 163-171.

³¹ Uiteraard spelen hierbij opportunistische motieven van Leo X een belangrijke rol.

³² Beter bekend als het Verdrag van Londen.

³³ Gwyn, *The King's Cardinal*, 58-103.

'Cardinal College'.³⁴ Dit college werd in 1529, na de val van zijn naamgever, geconfiscieerd door de koning die het tijdelijk (vanaf 1532) King Henry VIII's College doopte.³⁵ Een jaar voor zijn dood, in 1546, doopte Hendrik het college om in Christ Church, zoals het heden ten dage nog heet.

Maar Wolsey had meer plannen dan alleen het opzetten van deze twee 'elitescholen'. Zo had hij een plan uitgewerkt om in vijftien van de zeventien Engelse bisdommen kostscholen op te zetten, deze waren te vergelijken met die in Ipswich. Tot voltooiing hiervan zou het echter nooit komen.

Dat hij ook persoonlijk betrokken was bij de inhoudelijke aspecten van zijn eigen opgezette onderwijssysteem, blijkt uit het grammaticaboek dat hij zelf opstelde voor zijn jongensschool in Ipswich.³⁶ Hij promootte verder het Latijnse drama en steunde de bouw van een college voor artsen in Oxford. Zijn persoonlijke inmenging in het benoemen van universitaire bestuurders en docenten aan de universiteit van Oxford was niet alleen gericht op het promoten van zijn eigen college. Hij benadrukte tevens de verworven rechten van de gehele universiteit ten opzichte van de aartsbisschop van Canterbury en Kanselier van de universiteit William Warham, die tot dan toe een stevige inmenging had gehad in de meeste universitaire benoemingen.

De betrokkenheid van de kardinaal openbaarde zich ook op een geheel ander terrein, namelijk de rol die hij Oxford en Cambridge toedichtte als voorhoedespelers tegen de ketterij. De Lutherse leer die zich vanaf 1519 razendsnel had verspreid over het continent, had ook Engeland niet onberoerd gelaten. Hendrik had vrijwel meteen de vervolging bevolen van deze andersdenkenden, wat hem in 1521 de kerkelijke eretitel 'Defensor Fidei' opleverde. Ook Wolsey spaarde kosten nog moeite om de universiteiten te zuiveren van andersdenkenden, waartoe ook de Lollards³⁷ behoorden.³⁸

*'Naked to my enemies'*³⁹

De val van de kardinaal in 1529 is een samenloop van verschillende omstandigheden geweest. De basis lag echter in het feit dat Hendrik VIII het vertrouwen in zijn eerste minister had opgezegd. Het duurde slechts kort tot verschillende 'councillors', kerkelijke functionarissen, abten en edellieden uit hun hollen kropen om de neergang van Thomas Wolsey te bespoedigen. Maar hoe kwam het dat Hendrik zo plotseling zijn vertrouwen in zijn 'grote dienaar' had opgezegd? Daarvoor moeten we eerst een stapje terug in de tijd.

Nadat Hendrik's vrouw, Catherina van Aragon, verscheidene miskramen had gehad, werd er in februari 1516 dan toch een kindje geboren. Het was tot Hendriks grote teleurstelling een meisje (Mary Tudor). De Engelse koning zat namelijk erg omhoog met het feit dat hij nog steeds geen mannelijke

³⁴ Overigens droeg de jongensschool in Ipswich ook de naam Cardinal College. De jongens in Cardinal College (Oxford) zouden uit deze lagere school geronseld worden, net als de kostschool Eton traditiegetrouw King's College (Cambridge) voorzag van zijn 'pupils'.

³⁵ In 1529 was de bouw van het college nog verre van voltooid, alleen de magnifieke eetzaal was volledig klaar. Zie ook: J. Newman, 'Cardinal Wolsey's collegiate foundations', in: Gunn (ed.), *Cardinal Wolsey*, 103-115, aldaar 103-106; 111.

³⁶ Gunn (ed.), *Cardinal Wolsey*, 12-14.

³⁷ De Lollards waren aanhangers van de radicale religieuze groep van John Wicliffe (1324-1384), hij bestreed met name de verwereldlijking in de kerk. Daarnaast stelde hij dat alléén de Bijbel universele geldigheid heeft in de christelijke leer en eredienst.

³⁸ Ibidem, 13-14; Scarisbrick, *Henry VIII*, 151-161; Gwyn, *The King's Cardinal*, 491-500.

³⁹ William Shakespeare, *King Henry VIII*, Act III, scene 2. Gebaseerd op de woorden uitgesproken door Wolsey vlak voor zijn dood.

troonopvolger had verwekt. Er was even de hoop geweest Mary uit te huwelijken aan keizer Karel V en zo de Engelse troonsopvolging veilig te stellen, maar de keizer had dit in 1525 afgewezen. Het is onbekend wanneer het idee van een echtscheiding bij Hendrik heeft postgevat, maar het moet rond deze tijd zijn geweest.

Hendrik was getrouwd met de weduwe van zijn broer Arthur, die in 1509 na een ongelukkige val van zijn paard was overleden. Nu hij tot op heden geen mannelijk nakroost had 'ontvangen', begon hij te twijfelen aan de kerkelijke legitimiteit van zijn huwelijk. Het kon immers best zo zijn dat God hem een mannelijke troonpretendent onthield, omdat hij met de vrouw van zijn overleden broer was getrouwd. Dit huwelijk was, zo redeneerde hij vervolgens, ongeldig en kon dus ontbonden worden.⁴⁰ In 1527 kreeg Wolsey pas lucht van deze plannen.⁴¹ Aanvankelijk was hij uiterst terughoudend en sceptisch over een eventuele 'echtscheiding', temeer dit ook het Europese machtsverwicht danig kon verstoren. Catherina van Aragon was het nichtje van Karel V en deze laatste zou ongetwijfeld de kant van Catherina kiezen mocht het tot een huwelijksbreuk komen.

Uiteindelijk besloot Hendrik's eerste minister om zijn diplomatieke kwaliteiten aan te wenden om het huwelijk ontbonden te krijgen in Engeland zelf en niet ten overstaan van de inmiddels door de keizer 'gevangen' paus te Rome. Wolsey zinspeelde hierbij op het idee om zichzelf 'tijdelijk' benoemd te zien als vice-vicaris, plaatsvervanger van de paus, om in die functie het huwelijk ongeldig te verklaren. In mei 1527 zette hij, in samenwerking met de aartsbisschop van Canterbury, een geheim legaat-hof⁴² op om de zaak nogmaals te onderzoeken en bovenal te onderbouwen als verdediging voor de buitenwereld. Het uitlekken van de 'echtscheidingszaak' kon desastreuze gevolgen hebben voor de uitkomst ervan, want mocht de paus er achterkomen dan zou hij ongetwijfeld willen zien dat de zaak naar Rome zou worden gedelegeerd. En de paus, die nu onder invloed stond van Karel, kon dan weinig anders dan het huwelijk niet ontbinden.⁴³

Het idee lekte desalniettemin uit en de keizer beloofde volledige steun aan zijn nicht. Hij eiste van de paus dat hij niet zou meewerken aan het ontbinden van het huwelijk, daarnaast wilde Karel dat het legaat van Wolsey door de inmiddels nieuw gekozen paus Clemens VII werd ingetrokken. Dit laatste was onmogelijk, daar deze in 1524 Wolsey het legaat van de Franse koning Francis I waar hij een nieuw vredesverdrag zou ratificeren. Daarna zou hij doortrekken naar Spanje om ook de keizer aan de onderhandelingsstafel te krijgen, niet wetend dat de 'King's Great Matter' inmiddels was uitgelekt.⁴⁴ Het was het begin van het einde voor de man die veertien jaar de trouwste bondgenoot was geweest van Hendrik VIII.

Ten eerste weigerde de kardinalen Wolsey te kiezen als vice-vicaris, waardoor het voor hem vrijwel onmogelijk werd om het huwelijk van zijn eigen koning in Engeland te ontbinden. Ten tweede bleken de vredesonderhandelingen tussen Engeland, het Keizerrijk en Frankrijk, een stuk moeizamer

⁴⁰ Officieel kon de Kerk mensen die eenmaal getrouwd waren niet meer scheiden. Hooguit kon de Kerk de huwelijksband ongeldig verklaren op basis van (geestelijke) impotentie, of in geval van Hendrik, eerstegraads verwantschap. Zie ook: Van Gennip, *Hervormen als kardinale deugd?* (ongepubliceerde doctoraalscriptie) 20-21.

⁴¹ Cavendish, *The life and death of Cardinal Wolsey*, 179.

⁴² Dit was een speciale kerkelijke rechtbank waarin de legaat als hoogste vertegenwoordiger van de kerk in een bepaald land, vonnissen velde namens de paus.

⁴³ Gwyn, *The King's Cardinal*, 504-531.

⁴⁴ Van Gennip, *Hervormen als kardinale deugd?* (ongepubliceerde doctoraalscriptie) 21.

te verlopen dan hij in eerste instantie had gedacht. En daarnaast speelde de grote afstand tussen hem en het Engelse hof hem danig parten. De koning die inmiddels was gaan twijfelen aan de capaciteiten van zijn eerste minister om de scheidingszaak tot een goed einde te brengen, kreeg bijval van verschillende groepen aan het hof die de kardinaal liever meteen van het politieke toneel zagen verdwijnen. Daarnaast was Anne Boleyn, de vrouw op wie Hendrik een oogje had gekregen *nadat* hij had besloten om van Catherina te gaan scheiden, Wolsey niet gunstig gezind. En abten, bisschoppen en verschillende kloosterorden waren nog lang niet vergeten met wat voor een ruwheid de kardinaal enkele jaren geleden zijn hervormingen van de reguliere en seculiere geestelijkheid had weten door te drukken. Wolsey's positie wankelde.

Op 9 oktober 1529, aangemoedigd door de Boleyn-familie, edellieden als de hertogen van Suffolk en Norfolk en verscheidene hovelingen zette Hendrik uiteindelijk een streep door de carrière van Wolsey. Hij ontsloeg zijn trouwe minister en Kanselier, maar liet hem wel het aartsbisdom York behouden. De kardinaal werd enkele weken voor zijn dood gearresteerd op verdenking van 'hoogverraad' of preciezer 'praemunre'.⁴⁵ Nadat hij zich aan de genade van de koning had onderworpen, trok hij verslagen en teleurgesteld in zijn meester richting York. Het zou de eerste keer zijn sinds zijn aanstelling als aartsbisschop van York (1514) dat hij voet zette in zijn eigen aartsbisdom. Na een kortstondig ziektebed stierf hij op 29 november 1530 met de volgende woorden op zijn lippen:

Had I but served my God with half the zeal
I served my king, he would not in mine age
Have left me naked to mine enemies.⁴⁶

(Advertentie)

Fen Shop

Molenstraat 107
6511 HD Nijmegen
Tel. (024) 322 90 32

⁴⁵ De strafrechtelijke overtreding van het introduceren van een vreemde (meestal kerkelijke) rechtspraak in Engeland. Dit is tegenstrijdig aan de koninklijke rechtspraak.

⁴⁶ Shakespeare, *King Henry VIII*, Act III, scene 2. Gebaseerd op de woorden uitgesproken door Wolsey vlak voor zijn dood.

Van schreeuwende handelaars naar stille computers

Nederlandse effectenhandel en het gebruik van informatie- en communicatie-technologieën, 1852-1940

• Janneke Hermans

Sinds kort zijn de televisiebeelden van schreeuwende mannen in fel gekleurde en slecht zittende blazers verleden tijd. Ik doel hier op de handelaars in opties die op de Amsterdamse beursvloer luidkeels hun waren aan de man wilden brengen of ze juist van de hand wilden doen. Eind vorig jaar is de optiehandel overgegaan op 'schermenhandel' en is men afgestapt van het 'open-outcry'-systeem ofwel van schreeuwen naar computerschermen. Deze gang van de beursvloer naar de minder spectaculaire computers werd al eerder gemaakt door de effectenhandelaren. In 1998 maakten de effectenhandelaren plaats voor de optiehandelaren op de beursvloer van de Amsterdamse Effectenbeurs. De effectenhandelaren verhuisden naar een kleinere ruimte in hetzelfde beursgebouw. Ook de effectenhandel heeft lange tijd gebruik gemaakt van het open-outcry systeem, sterker nog, er is eeuwenlang op deze manier gehandeld. Als klant was je dan ook vaak sterk afhankelijk van je effectenhandelaar. Hij (want zowel handelaars als klanten waren hoofdzakelijk mannen) sloot de overeenkomst, hij wist de actuele koersen en was op de hoogte van de informele nieuwtjes die over de beursvloer gonsden. Dit beeld staat in schril contrast met de tegenwoordige tijd waarin je als klant bijna net zoveel te weten kunt komen als de gespecialiseerde handelaar in effecten en waarin je in *real time* kunt handelen. Ofwel, een klant kan via de website van zijn of haar tussenpersoon orders doorvoeren die vrijwel meteen worden uitgevoerd tegen de meest actuele prijzen.

De mogelijkheden die aan internet zijn toegedicht, zoals wereldwijd contact en een versnelling in het zoeken en doorgeven van informatie, werden ook toegekend aan bijvoorbeeld de telegraaf en de telefoon. Halverwege de negentiende eeuw was de telegraaf een modern informatie- en communicatiemiddel en een paar decennia later was dat de telefoon. Ik vraag mij dan ook af wat het belang was van het gebruik en de inzet van vroegere vormen van ICT voor de Nederlandse effectenhandel. Op deze kwestie zal dieper worden ingegaan in dit artikel. Vooraleerst zal de lezer worden ingewijd in het functioneren van de Nederlandse effectenhandel om de context te schetsen, om duidelijk te maken wie de actoren zijn in dit geheel en hoe zij zich tot elkaar verhielden. Vervolgens wordt een schets van ontwikkelingen op het gebied van toenmalige ICT gepresenteerd en hoe deze werden ingezet door de eerder onderscheiden actoren. Het artikel zal afsluiten met een conclusie.

Achtergronden bij de Nederlandse effectenhandel

In Amsterdam werd al vroeg in effecten gehandeld. De 'Vereenigde Oost-Indische Compagnie' (1602) was één van de eerste bedrijven in de wereld die aandelen uitgaf om kapitaal te verwerven. Er was zeker interesse voor deze 'actiën' zoals effecten destijds genoemd werden. Al snel vond er dan ook een levendige handel in VOC aandelen plaats. Aan het begin van de zeventiende eeuw vond handel, niet alleen effectenhandel, nog letterlijk op straat plaats. Handelaren hadden wel zo hun vaste plekjes

in de stad Amsterdam waardoor het ook een open en publiek karakter bezat. Toch kreeg de handel in Amsterdam vanaf 1611 een vast onderkomen. In dat jaar werd de Amsterdamse Beurs geopend, gelegen aan het Rokin en ontworpen door Hendrik de Keyser. Het centrum van handel in Nederland is eigenlijk altijd in Amsterdam gesitueerd geweest, zeker wat betreft de effectenhandel. Op een bescheiden schaal vond ook effectenhandel in Rotterdam plaats alhoewel niet bekend is wanneer die ongeveer is begonnen. Het eerste beursgebouw van Rotterdam werd geopend in 1598.¹ Verschillende tijdsdocumenten bestaan over het jaar 1720 waarin op zeer actieve en vooral speculatieve wijze werd gehandeld in effecten in Rotterdam. Er is echter weinig bekend over de Rotterdamse Beurs van voor en zelfs van na 1720.²

Terug naar de Amsterdamse Beurs. Deze bood onderdak aan handel in goederen, graan, effecten en wat al dies meer zij. De Amsterdamse Beurs was een publiek gebouw, dat betekende dat in principe iedereen binnen kon lopen en zich kon mengen in welke handel dan ook. Het betekende ook dat zich in de Beurs nogal eens chaotische taferelen voordeden of dat bedriegers hun slag konden slaan. Er bestaat een voorbeeld van een paar eeuwen later, te weten 1825, waarbij een Engelsman zich voordeed als verkoper van obligaties van de niet bestaande Zuid-Amerikaanse 'Republiek Poyais'. Voordat het bedrog werd ontdekt, was de Engelsman alweer vertrokken met het geld van enkele kopers in zijn zak.³ Dat een aantal kopers er intrapte, laat zien dat het niet geheel vreemd was dat op de beurs een buitenlander verscheen die waardepapieren van een land dat ver weg zou moeten liggen, aan de man kwam brengen. Aan de Amsterdamse Beurs werden, tot aan het begin van de twintigste eeuw, in meerderheid buitenlandse effecten verhandeld. Vooral Amerikaanse en Russische obligaties deden het goed bij de Nederlanders. Halverwege de negentiende eeuw was maar een kwart van de verhandelde effecten van Nederlandse afkomst.⁴ In 1880 was de verdeling als volgt: 222 buitenlands, 66 Nederlands waarvan er 11 hun oorsprong hadden in Nederlands-Indië.⁵ In de periode 1895 tot 1915 stegen de Nederlandse en Nederlands Indische effecten van 243 naar 956. Deze ontwikkelingen hangen uiteraard samen met de economische omstandigheden uit die tijd. Zo zijn er toenemende industriële activiteiten waar te nemen in Nederland, die kapitaalintensief van aard waren. Het kapitaal voor deze activiteiten kon niet meer via de gebaande wegen zoals bijvoorbeeld familiekapitaal gefinancierd worden. Ook bestaande bankiers konden steeds minder leningen verschaffen die nodig zijn voor de financiering van industriële activiteiten, aangezien zij simpelweg een dergelijke kapitaalgrootte ontbeerden. Kortom, Nederlandse bedrijven gingen steeds meer gebruik maken van de Beurs om op korte termijn kapitaal binnen te halen.

Na ruim twee eeuwen trouwe dienst, begon het Beursgebouw van De Keyser langzaam af te brokkelen. In 1835 werd de situatie kritiek en dienden de handelaars het gebouw te verlaten. Ze kregen tijdelijk onderdak in een houten constructie in het midden van de Dam, voor het Koninklijk Paleis. In 1845 werd het nieuwe Beursgebouw, ontworpen door J.D. Zocher, in gebruik genomen. Het stond op de plaats waar tegenwoordig de Bijenkorf is gesitueerd. Zocher had gebruik gemaakt van

¹ Arie van der Schoor, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle 1999) 181.

² A.J.W. Camijn, *Samen effectief. Opkomst, bloei en overgang van de Vereniging van Effectenhandelaren te Rotterdam* (Rotterdam 1987) 18-19.

³ Johan de Vries, *Een eeuw vol effecten* (Amsterdam 1976) 35.

⁴ J.A. de Jonge, 'Het economische leven in Nederland 1844-1873', in: J.C. Boogman (red.), *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten 1988) 11-27, aldaar 21.

⁵ Cherelt Kroeze en Ton Nillissen (eds.), *Beursplein 5... Een kapitaal monument* (Amsterdam 2000) 31.

enige classicistische stijlelementen. Zo leek de ingang veel op de voorkant van een Griekse tempel. Aan de binnenkant was de beursvloer omgeven met zuilen. Deze zuilen waren genummerd; elke type handel had zijn eigen genummerde pilaren. Zo verzamelden de effectenhandelaren rondom zuil drie en dertig. Het gebouw kreeg dan ook de bijnaam 'de Beurs met de kolommen'.⁶ De officiële beurstijd was van 15.00 tot 16.00 uur in de namiddag. Een hek sloot de beurs gedurende deze tijd af; als iemand na 15.00 uur toch nog naar binnen wilde, moest er een toegangsprijs van 0,25 cent worden betaald.⁷

Al redelijk snel nadat de Beurs van Zocher ingewijd was, werd er alweer gesproken over een nieuw beursgebouw. Handel in goederen en waardepapieren nam toe en dus ook het aantal mensen dat zich er professioneel mee bezig hield. De Beurs van Zocher bleek al gauw te klein om alle betrokkenen te herbergen. Bovendien waren de al eerder genoemde chaotische tafereelen, onder andere veroorzaakt door nieuwsgierigen die de handel van nabij wilden beschouwen, nog zeker niet verdwenen. De gemeenteraad van Amsterdam liet plannen maken om de Beurs van Zocher grondig te verbouwen. Het zou echter een langsepende kwestie gaan worden, de zogenaamde 'beurskwestie'. Handelaren, verenigd in eigen organisaties, en de gemeenteraad kwamen er niet uit. De verschillende partijen discussieerden bijna dertig jaar over allerlei plannen. Ten einde raad schreef de gemeente Amsterdam een internationale ontwerpwedstrijd uit. Er werd echter niks gedaan met de inzendingen. In 1896 kwam eindelijk een einde aan de impasse doordat de gemeenteraad de architect H.P. Berlage aanwees om een nieuw beursgebouw te ontwerpen.⁸

De Beurs van Berlage werd geopend in 1903. Dit nieuwe Beursgebouw bestond uit drie handelsvloeren; één voor de goederenhandel, één voor de graanhandel, en één voor de effectenhandel. Hekken sloten de beursvloeren gedurende de officiële handelstijd af. Verder waren de handelsvloeren omgeven met nisjes die gehuurd konden worden. In een dergelijke nis was in ieder geval een smalle houten bank aangebracht en sommigen hadden, afhankelijk van de grootte, ook een smalle houten tafel. Deze nissen boden de mogelijkheid om aantekeningen te maken, overleg te plegen met collega's, of gewoon even te gaan zitten. In het midden van de beursvloer van de effectenhandel stond de 'Guidebank'. De werknemers van de Guidebank hielden alle transacties bij, te weten de hoeveelheden en tegen welke prijs transacties waren afgedaan. Deze werknemers werden 'guides' genoemd. De gegevens die de guides verzamelden werden gepubliceerd op borden die aan de Guidebank werden gehangen. Op die manier kon iedereen die rondliep op de beursvloer, zich vergewissen van de actuele prijzen. Nadat de officiële beurstijd voorbij was, werden de gegevens doorgegeven aan de redactie van de 'Officiële Prijscourant', die zo snel mogelijk gedrukt werd. Overigens was de officiële handelstijd voor de effectenhandel inmiddels verplaatst naar de tijdsperiode van 13.30 uur tot 14.45 uur. Wellicht dat de effectenhandelaren hadden besloten de beurstijd te veranderen nadat zij een nieuw onderdak in de Beurs van Berlage kregen.⁹

Tussen 1900 en 1910 groeide de Nederlandse effectenhandel verder. Het totaal aantal genoteerde fondsen steeg van 1324 naar 2014.¹⁰ Deze groei resulteerde wederom in een toename van het aantal handelaren, bediendes en dus in een gebrek aan ruimte op de beursvloer. Daarnaast klaagden de handelaren over de abominabele verwarming en slechte ventilatie. Tien jaar nadat de Beurs van Berlage

⁶ De Vries, *Een eeuw*, 38.

⁷ De Vries, *Een eeuw*, 38.

⁸ Kroeze en Nillissen, *Beursplein 5... Een kapitaal monument*, 30-31.

⁹ W.A. Paap, *De doodsklok van Damrak* (Amsterdam 1908) 36.

¹⁰ De Vries, *Een eeuw*, 87 en 105.

was geopend, realiseerden de effectenhandelaren een lang gekoesterde wens, een eigen beursgebouw. In december van het jaar 1913 werd de Effectenbeurs van de architect J. Th. Cuypers feestelijk geopend aan het Beursplein. Overigens bleven de graan- en goederenhandel gewoon doorgaan in de Beurs van Berlage.¹¹

Actoren in Nederlandse effectenhandel

Lange tijd was de effectenhandel zeker niet de hoofdbezigheid van financiële tussenpersonen in Nederland. Daarin kwam gedurende de achttiende en negentiende eeuw verandering. In deze tijd professionaliseerde de Nederlandse financiële sector. Wat betreft de effectenhandel begonnen zich aparte groepen te onderscheiden die in meer of mindere mate effectenhandel tot hun hoofdbezigheid maakten, zoals daar zijn commissionairs in effecten, makelaars in effecten, bankiers, koopmanshuizen, banken, administratiekantoren en hoekmannen. Deze groepen heb ik hierboven nog over één kam gescheerd door het te hebben over effectenhandelaren. Dé effectenhandelaar bestaat echter niet.

De sleutelfiguren in de Nederlandse effectenhandel waren de commissionairs in effecten. Zij hadden het effectenbedrijf tot hoofdactiviteit van hun onderneming gemaakt. Commissionairs handelden in effecten in naam van hun klanten of in naam van zichzelf. Voor de koop of verkoop van waardevolle papieren ontvingen zij een commissie, een bepaald percentage van de waarde van de transactie. Daarnaast namen zij deel aan syndicaten¹² en emissies, bemiddelden tussen kredietvragers en kredietverschaffers voor prolongatiekrediet en waren veelal actief in de arbitrage handel. Het prolongatiekrediet is een vorm van kortlopend krediet dat specifiek werd geleend of uitgeleend, om te handelen in effecten. De geldigheid was vaak een maand maar werd meestal stilzwijgend verlengd. Het onderpand voor een dergelijke lening waren effecten; wanneer de waarde van de effecten daalde, werd de kredietvrager gevraagd zijn onderpand aan te vullen. Daarnaast waren het veelal de commissionairs die initiatieven namen om de effectenhandel meer ordelijk te laten verlopen.¹³

Eén treetje lager op de trap van de hiërarchie van de Nederlandse effectenhandelaren stonden de makelaars in effecten. Zij hadden zich te houden aan pure intermediaatie, dus bemiddelen tussen koper en verkoper. Makelaars mochten niet, in tegenstelling tot commissionairs, een positie in de markt innemen door op eigen naam te kopen of verkopen. Commissionairs hadden duidelijk een aparte status.¹⁴ Makelaars ontvingen een courtage voor hun intermediaatie activiteiten.¹⁵ Weer een treetje lager kwam de rest; handelaren zonder enige officiële status die gewoon een graantje probeerden mee te pikken door gebruik te maken van de prijsverschillen, zoals bijvoorbeeld daghandelaren dat deden.¹⁶

De bankiershuizen vormden een aparte groep aangezien de effectenhandel geen hoofdactiviteit voor hen was. Zij fungeerden als ware tussenpersonen; ze boden dienstverlening aan op het gebied van wissels, verzekeringen, aankoop van goederen, effecten en vreemde valuta.¹⁷ Voorbeelden van

¹¹ De Vries, *Een eeuw*, 117.

¹² Een syndicaat is een emissie, gedragen door een groep van financiële tussenpersonen.

¹³ Joost Jonker, *Merchants, Bankers, Middlemen. The Amsterdam Money Market during the First Half of the 19th Century* (Amsterdam 1996) 146.

¹⁴ Jonker, *Merchants*, 146.

¹⁵ J.P.B. Jonker, *Schakel tussen verleden en toekomst. 275 jaar traditie en vernieuwing in het Nederlandse bankwezen* (Amsterdam 1997) 14.

¹⁶ Jonker, *Merchants*, 147.

¹⁷ Jonker, *Merchants*, 187.

dergelijke bankiers die ook als tussenpersonen in de effectenhandel optraden waren Hope & Co uit Amsterdam, Vlaer & Kol te Utrecht, F. van Lanschot te Den Bosch, Lissa & Kann uit Den Haag en R. Mees & Zonen te Rotterdam.¹⁸

In de tweede helft van de negentiende eeuw betraden enkele nieuwe spelers de markt van de effectenhandel. Ten eerste is in deze tijdsperiode een opkomst van de grotere algemene handelsbanken te zien zoals de Twentsche Bank (1861), de Rotterdamsche Bank (1863) en de Amsterdamsche Bank (1871). Het is opvallend dat de voorlopers van de banken zoals we ze tegenwoordig kennen, allemaal rond dezelfde periode werden opgericht. Auteurs gebruiken termen als 'Gründungswelle' en zelfs 'revolutie' om deze ontwikkeling te typeren.¹⁹ De vraag is dan natuurlijk waar deze *boom* van banken vandaan kwam. Een eenduidige verklaring lijkt niet voorhanden alhoewel een aantal factoren zeker een rol zal hebben gespeeld. In de ons omringende landen groeide het idee dat er financiële instanties nodig waren om te kunnen voldoen aan de groeiende kapitaalbehoefte wegens de opkomende industrie. Zo ontstond in Frankrijk de *Crédit Mobilier* gedachte. Deze gedachte hield in dat als gevolg van erfwetten, middelen van productie niet altijd in de meest competente handen waren beland. Banken waren nodig om deze productiemiddelen te verdelen op zo'n manier dat ze terecht kwamen bij capabele producenten, boeren en koopmannen. Banken waren in staat het nodige kapitaal te verzamelen en beschikbaar te stellen in de vorm van kredieten. Het idee was dan dat, door op deze wijze kapitaal te verdelen, een land welvarend zou worden.²⁰ Een voordeel van banken was zeker dat zij beter in staat waren grotere bedragen te verzamelen dan de destijds bestaande financiële tussenpersonen. Volgens Kymmell was de verwachting dat ook in Nederland grote kredieten op korte termijn nodig zouden zijn om industriële activiteiten te financieren, en dat daarom algemene handelsbanken werden opgericht.²¹ Jonker bestrijdt echter deze mening. Het bijeenbrengen van grote hoeveelheden kapitaal was, juist in Nederland, geen probleem. Dit was een gevolg van het open en ver ontwikkelde karakter van de Amsterdamse effectenhandel. Over de openheid is al eerder in het artikel gesproken. Het 'ver ontwikkelde' karakter refereert aan het ook al eerder genoemde prolongatiekrediet.²² Het verschaffen van prolongatiekrediet was niet beperkt tot 'officiële' financiële instanties. Iedereen die een zakcentje over had, kon zijn of haar extra geld aanbieden als prolongatiekrediet. Dit systeem werkte bijzonder goed waardoor effecten net zo liquide waren als baar geld.²³ Het goed lopende prolongatiekrediet was overigens één van de oorzaken dat de algemene handelsbanken veel moeite hadden met het aantrekken van deposito's.²⁴ De oprichters van deze banken hadden zich onder andere tot doel gesteld om grote sommen deposito's te verzamelen om die vervolgens als kredieten uit te zetten. Aangezien dit niet goed lukte, waren de directies van deze banken gedwongen om hun ambities te temperen. Aan het einde van de negentiende eeuw, bleken deze banken dan ook eigenlijk hetzelfde te doen als de bestaande bankiershuizen maar dan wellicht op iets grotere schaal. Daarom spreekt Jonker dan ook

¹⁸ De Vries, *Een eeuw*, 39.

¹⁹ J. Kymmell, *Geschiedenis van de Algemene Banken in Nederland 1860-1914. Deel I* (Amsterdam 1992) 135; Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000) 270.

²⁰ Kymmell, *Geschiedenis I*, 116.

²¹ Kymmell, *Geschiedenis I*, 107.

²² Jonker, *Merchants*, 164.

²³ Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 268-269.

²⁴ Jonker, *Merchants*, 91.

niet van een 'revolutie' maar eerder van een continuering van de al lang bestaande situatie.²⁵ Zo gingen de algemene handelsbanken zich dus ook bezighouden met de dienstverlening omtrent de handel in effecten.²⁶

Aan het einde van de negentiende eeuw zien we nog een nieuwe speler de effectenhandel betreden, te weten de hoekman, alhoewel er geen zekerheid bestaat over een precies jaartal wanneer de hoekman voor het eerst verscheen. Volgens De Vries was, in ieder geval in 1890, het gebied rondom de 'effectenzuil' in de Beurs van Zocher verdeeld in verschillende denkbeeldige 'hoeken'. In elke hoek werd een ander aandeel of obligatie verhandeld. Bepaalde handelaren specialiseerden zich in de handel van één bepaald aandeel of één bepaalde obligatie, en zij werden dus hoekmannen.²⁷ De hoekmannen waren dus gewoon afkomstig uit het legertje bestaande effectenhandelaren. Hoekmannen verzamelden alle koop- en verkooporders van een bepaald fonds en probeerden deze orders zoveel mogelijk met elkaar te *matchen*. Voor deze activiteit ontving de hoekman een commissie. Een hoekman had dus een zeer goed inzicht in de markt van een fonds; hij zag alle orders en de prijzen die men ervoor wilde betalen of voor wilde hebben.²⁸ De positie van de hoekman consolideerde in de loop van de twintigste eeuw; in 1922 richtten zij zelfs een eigen organisatie op.²⁹ Een verklaring voor het ontstaan van hoekmannen is wellicht de groei van het aantal verhandelde effecten waardoor de noodzaak van gespecialiseerde handelaren meer werd gevoeld.

Naast banken en hoekmannen, is nog een derde nieuwe tussenpersoon waar te nemen alhoewel het niet bepaald een actieve nieuwe intermediair is. Het betreft hier de zogenaamde 'administratiekantoren'. Voornamelijk bankiershuizen richtten deze administratiekantoren op om een aantal redenen. Ten eerste werden administratiekantoren in het leven geroepen omdat investeerders nogal eens het slachtoffer werden van onevenwichtige verspreiding van relevante informatie, informatie asymmetrie dus. Nederlandse investeerders waren zeer gecharmeerd van Amerikaanse en Russische obligaties in de negentiende eeuw. Vooral de Amerikaanse obligaties waren onderhevig aan heftige fluctuaties in waarde. Echter, door de grote afstanden hadden Nederlandse investeerders niet altijd bijtijds in de gaten wat er gebeurde aan de overkant van de Atlantische Oceaan. De belangen van overzeese investeerders stonden dus nogal eens op het spel. Het doel was dat medewerkers van administratiekantoren zich goed op de hoogte moesten gaan stellen van de marktsituaties van bepaalde fondsen zodat ze de belangen van hun klanten zo goed mogelijk konden waarborgen. Daarnaast wikkelden administratiekantoren het hele administratieve gedeelte af dat gepaard ging met de effectenhandel, zoals bijvoorbeeld het opstellen van effectennota's, het bijhouden van de uit te keren rente (in het geval van obligaties) en dividend (in het geval van aandelen), en het transport van de fysieke papieren.³⁰

Institutionalisering

De Nederlandse effectenhandel professionaliseerde niet alleen in de achttiende en negentiende eeuw, we zien ook een toenemende institutionalisering in deze periode. Daarmee bedoel ik dat meer regels

²⁵ Joost Jonker, 'The alternative road to modernity: banking and currency, 1814-1914', in: Marjolein 't Hart, Joost Jonker and Jan Luiten van Zanden (eds) *A financial history of the Netherlands* (Cambridge 1997) 94-123, aldaar 117.

²⁶ Jonker, *Merchants*, 64.

²⁷ De Vries, *Een eeuw*, 109.

²⁸ S. Brouwer, *Beurs en effectenhandel* (Amsterdam 1966) 213.

²⁹ De Vries, *Een eeuw*, 109.

³⁰ Jonker, *Merchants*, p. 157; Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 269-270.

en regulatieve instanties hun intrede doen in de effectenhandel. Al in de achttiende eeuw probeerden effectenhandelaren zich te organiseren om een einde te maken aan één van de grootste problemen van de effectenhandel; de onbetrouwbare en onregelmatige verspreiding van koersen. Verscheidene pogingen en splintergroeperingen verder, lukte het om in 1876 de Vereeniging voor den Effectenhandel (VvdE) op te richten die, in ieder geval de meerderheid van, de Amsterdamse effectenhandelaren verenigd onder één noemer.³¹ Eén van de eerste wapenfeiten van de VvdE was de oprichting van de 'Officieele Prijscourant' die een betrouwbaar beeld van de koersen moest gaan geven. Elke dag na beurstijd werden de gedane transacties gecontroleerd en geverifieerd door een lid van de Commissie voor de Noteering die vervolgens een fiat gaf om de juiste koersen te publiceren in de Officieele Prijs-courant. De VvdE ging verder en mengde zich stevig in de 'beurskwesie' om de belangen van de effectenhandelaren te verdedigen. De VvdE was echter overduidelijk de belangenbehartiger van de Amsterdamse effectenhandelaren. Want ondanks dat Amsterdam fungeerde als het onbetwiste centrum van de Nederlandse effectenhandel, betekende dat nog niet dat er geen effectenhandelaren van buiten Amsterdam actief waren, de zogenaamde provinciale effectenhandelaren. Deze provinciale effectenhandelaren, of in ieder geval een deel ervan, bezocht bijna dagelijks de Amsterdamse Beurs. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een protest van de Directeur Generaal der Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen uit 1872. Dit protest was gericht tegen het voornemen om de officiële beurstijd te vroegen. De Directeur Generaal wees erop dat het tijdschema van de treinen nu zo was geregeld dat handelaren vanuit heel het land (Leeuwarden, Groningen, Maastricht, Middelburg), op tijd de beurs konden bezoeken.³²

De VvdE trachtte echter steeds meer de Amsterdamse, en dus ook de Nederlandse, effectenhandel te monopoliseren. Zo stelde de VvdE vast dat alleen leden van de VvdE konden handelen in effecten en dat leden niet met niet-leden mochten handelen. Om lid te kunnen worden, werd als eis gesteld dat men het effectenbedrijf vanuit een kantoor te Amsterdam moest uitoefenen.³³ Dit deed dus de deur dicht voor alle effectenhandelaren die geen kantoor hielden in Amsterdam. Overigens was een Amsterdamse handelaar ook nog niet zomaar lid; tenminste tien leden moesten een potentieel lid voordragen en wanneer even zoveel leden hiertegen waren, werd het potentiële lid onderworpen aan een ballotagecommissie.³⁴ Zolang de effectenhandel nog plaatsvond in de Beurs van Zocher, die per slot van rekening een openbaar gebouw was, kon de VvdE haar monopolie nog niet geheel doordrijven. Dat veranderde echter toen de effectenhandel zich verplaatste naar de Beurs van Berlage in 1903; daar sloot een hek namelijk de beursvloer af en konden niet-leden effectief geweerd worden. Er was nog wel ruimte gemaakt voor een Publieke Effectenbeurs maar die kwam niet van grond. Aangezien het in 1903 echt afgelopen was voor de provinciale effectenhandelaren wat betreft de toegang tot de effectenhandel (alhoewel ze natuurlijk wel de Publieke Beurs konden bezoeken), was het niet verwonderlijk dat zij zich juist in dat jaar ook begonnen te organiseren in de 'Vereeniging voor den Geld- en

³¹ De Vries, *Een eeuw*, 77.

³² Gemeente Archief Amsterdam (GAA), archief Kamer van Koophandel en Fabrieken Amsterdam (KvKA), no. 5287, inv. nr. 252, Inkomende stukken 1872, Brief Directeur Generaal der Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen aan KvKA, 4 September 1872.

³³ I.J. Brugmans, *Begin van twee banken* (z.p. [1964]) 152; J. Kymmell, *Geschiedenis van de algemene banken in Nederland 1860-1914 Deel II-A* (Amsterdam 1996) 100; J. Kymmell, *Geschiedenis van de algemene banken in Nederland 1860-1914 Deel II-B* (Amsterdam 1996) 298.

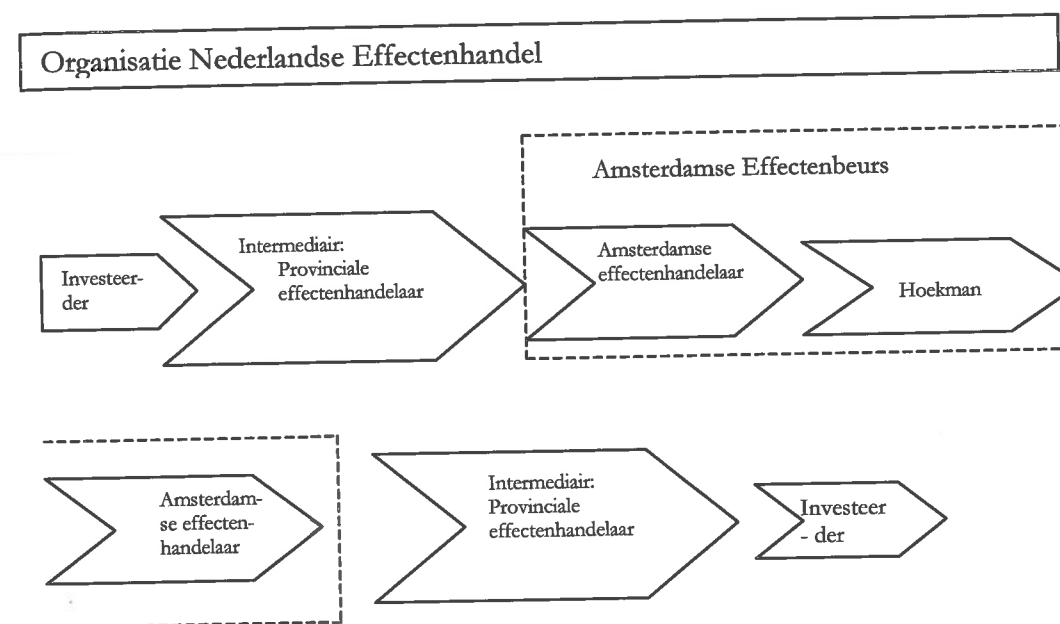
³⁴ De Vries, *Een eeuw*, 95.

Effectenhandel in de Provincie', kortweg de 'Bond' genoemd. Het monopolie van de VvdE was natuurlijk compleet toen het gebouw van Cuypers in 1913 werd betrokken aangezien dat gebouw in z'n geheel voor de effectenhandel was bestemd.

Organisatie Nederlandse effectenhandel

Met al deze informatie in het achterhoofd, is het mogelijk een keten van de Nederlandse effectenhandel te construeren. Stel, je bent een particuliere investeerder uit Groningen omstreeks 1905. Welke opties had je dan om te komen tot daadwerkelijke uitvoering van je order op de Amsterdamse Effectenbeurs? Je zocht contact met de plaatselijke financiële tussenpersoon, die op zijn beurt weer contact opnam met een Amsterdamse effectenhandelaar, die de order naar de beurs bracht. Aldaar meldde de Amsterdamse effectenhandelaar de order aan bij de betreffende hoekman die zorg droeg voor de daadwerkelijke uitvoering van de order. Via dezelfde weg kwam het nieuws omtrent de uitgevoerde order weer bij de particuliere investeerder uit Groningen terug (zie figuur 1).

Figuur 1

Elke partij ontving commissie of courtage voor gedane diensten. De klant betaalde de provinciale effectenhandelaar, deze betaalde de Amsterdamse effectenhandelaar, en deze betaalde weer de hoekman. Nu was in het principe ook mogelijk dat deze klant uit Groningen direct contact zocht met een Amsterdamse commissionair. Een provinciale commissionair zat dus enigszins in een lastig parket; hij moest commissie afdragen aan zijn Amsterdamse collega maar moest ook weer niet zoveel commissie vragen aan zijn klanten dat die wegliepen naar een Amsterdamse effectenhandelaar. Toch zal in veel gevallen vertrouwen en het kennen van een plaatselijke man bij wie je gewoon even binnen kan lopen, wel hebben meegespeeld voor de keuze van een effectenhandelaar. Een Amsterdamse particuliere investeerder, had dus het voordeel dat hij direct met een Amsterdamse effectenhandelaar in zee kon gaan.

Duidelijk is dat deze partijen onderling regelmatig moesten communiceren om orders door te geven maar ook om relevante informatie uit te wisselen die de koersen van effecten danig konden beïnvloeden. Er is echter weinig bekend over hoe dat nu precies in z'n werk ging. Laten we daarom eerst eens kijken naar de mogelijkheden die investeerder en effectenhandelaar überhaupt hadden om te kunnen communiceren. Ik zal me daarbij concentreren op de aanwezige communicatiemiddelen in de beursgebouwen.

Communicatiemiddelen in de Beurs van Zocher (1845-1903)

Rond dezelfde tijd dat de Beurs van Zocher geopend werd, kwam electro-magnetische telegrafie opzetten in Nederland. De initiatieven om electro-magnetische telegrafie in gebruik te nemen in Nederland, kwamen voornamelijk van particuliere zijde. Een groep arbitragehandelaren uit Rotterdam zette gedurende de jaren 1840 zelfs een eigen koeriersdienst op naar het dichtstbijzijnde telegraafstation in België om op de hoogte te zijn van koersen uit het buitenland.³⁵ Ook de staat begon het belang van deze vorm van communicatie in te zien; op 1 december 1852 startte de nationale telegraafdienst, de Rijkstelegraaf. Wanneer iemand een telegram wilde verzenden, bood hij of zij de tekst aan bij het dichtstbijzijnde Rijkstelegraafkantoor. Dan werd het vervolgens overgeseind naar het Rijkstelegraafkantoor dat het dichtst in de buurt was van de geadresseerde van het telegram. Een bediende van dat laatste Rijkstelegraafkantoor bracht het telegram vervolgens naar de desbetreffende persoon.³⁶

De Rijkstelegraaf kreeg een bijkantoor in de Beurs van Zocher. Al na het eerste jaar van zijn bestaan, verbaasde de directie zich over de grote mate waarin handelaren in Amsterdam gebruik maakten van de telegraafdienst. Het hoofdkantoor van de Rijkstelegraaf in Amsterdam moest dan ook al in 1853 haar faciliteiten uitbreiden om aan de vraag te kunnen voldoen.³⁷ In 1855 werden de telegraafverbindingen tussen Amsterdam en Rotterdam uitgebreid, in het bijzonder om genoeg capaciteit te hebben onder beurstijd (dus tussen 15.00 en 16.00 uur).³⁸ Klaarblijkelijk was het gedurende deze periode het drukst. Telegrammen met andere bestemmingen dan Rotterdam, werden door loopjongens naar het hoofdkantoor van de Rijkstelegraaf gebracht om van daaruit naar de rest van Nederland, en later ook naar de rest van de wereld, verzonden te worden. Overigens, in 1896 werd een pneumatische

verbinding tussen het beursgebouw en het hoofdkantoor aangelegd om de tekst van de telegrammen nog sneller over te brengen.³⁹

De effectenhandelaren waardeerden de mogelijkheden van de telegraaf. Dit blijkt uit een discussie in 1860 die ging over een nieuwe locatie van het hoofdkantoor van de Rijkstelegraaf in Amsterdam. Effectenhandelaren benadrukten dat deze in de buurt van het beursgebouw zou moeten komen te liggen zodat de loopjongens zo kort mogelijk onderweg waren om de telegrammen over te brengen naar het hoofdkantoor. De effectenhandel was inmiddels voor een groot deel afhankelijk geworden van de telegraaf omdat gedurende beurstijd koersen van buitenlandse effectenbeurzen binnenkwamen waarop de Amsterdamse effectenhandel zich voor een groot deel baseerde voor het vaststellen van koersen en omdat voor een groot deel buitenlandse effecten werden verhandeld.⁴⁰ Een groep Amsterdamse effectenhandelaren ontwikkelde plannen om met behulp van een eigen telegraafdienst Amsterdamse koersen naar overige delen van Nederland te versturen om 'de provincie' (zoals de rest van Nederland buiten Amsterdam werd genoemd) in te lichten. De kosten bleken echter te hoog te zijn; fl. 2.880 per jaar terwijl de huur van het sociëteitsgebouw van deze groep effectenhandelaren fl. 2.200 per jaar bedroeg.⁴¹

De communicatiemogelijkheden werden vergroot met de komst van de telefoon. In 1876 werd door Bell het patent op de telefoon, of de sprekende telegraaf zoals de telefoon in het begin genoemd werd, aangevraagd. De 'Nederlandsche Bell Telefoon Maatschappij' (NBTC) opende in 1881 het eerste telefoonnetwerk in Nederland te Amsterdam. In 1884, beschikte de Beurs van Zocher over een telefoonbureau dat, toevallig of niet, dichtbij de pilaar van de effectenhandel was gelegen.⁴² De NBTC bood de mogelijkheid om gedurende beurstijd van en naar de beurs te bellen. Wanneer er naar de beurs gebeld werd, noteerde een medewerker van de NBTC wie er had gebeld en voor wie er was gebeld. Deze medewerker zocht dan op de beurs degene op voor wie het telefoontje was bestemd. Deze kon dan zelf beslissen wanneer terug te bellen.⁴³ Ook de telefoonfaciliteiten werden hooglijk gewaardeerd door de effectenhandelaren. Toen de beurskwesie speelde, en er nog sprake was van het verbouwen van de bestaande beurs in plaats van een compleet nieuw beursgebouw, lieten de effectenhandelaren bij monde van de VvdE weten dat de nabijheid van het telefoonbureau, één van de weinige comfortabele omstandigheden op de Beurs was.⁴⁴

³⁵ Jonker, *Merchants*, 158.

³⁶ Ten Brink en Schell, *Geschiedenis van de Rijkstelegraaf*, 34.

³⁷ Bibliotheek Museum voor Communicatie (BMvC) te Den Haag, Ministerie Binnenlandse Zaken, Jaarlijks rapport aan de Koning betreffende de Publieke werken over het jaar 1853, "Telegraphie", 111.

³⁸ BMvC, Ministerie, Jaarlijks Rapport aan de Koning betreffende de Publieke Werken over het jaar 1855, "Telegraphie", 3.

³⁹ E.A.B.J ten Brink en C.W.L. Schell, *Geschiedenis van de Rijkstelegraaf 1852-1952* (Den Haag 1954) 341-342.

⁴⁰ GAA, archief KvKA, no. 5287, inv. nr 246, 'Een hoofdambtenaar bij den Rijkstelegraaf', 2 februari 1869.

⁴¹ Jonker, *Merchants*, 151 en 310.

⁴² Archief Euronext, *Jaarverslag 'Vereeniging voor den Effectenhandel' 1893*, 29.

⁴³ *Officieele Gids der Nederlandsche Bell-Telefoon Maatschappij* (Juli 1891).

⁴⁴ Archief Euronext, *Jaarverslag 'Vereeniging voor den Effectenhandel' 1893*, 27.

Communicatiemiddelen in de Beurs van Berlage 1903-1913

De architect Berlage kende een centrale plaats toe aan de communicatiefaciliteiten.

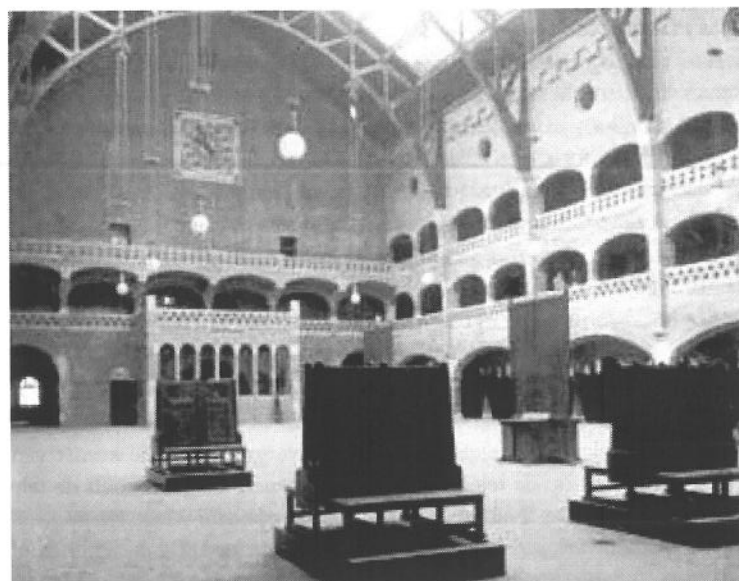
In het midden van het gebouw was een centrale hal, die toegankelijk was voor het publiek, waar alle drie de beursvloeren op uitkwamen. Hier situeerde hij dan ook de post-, telegraaf-, en telefoonkantoren.⁴⁵

De effectenhandelaren, tenminste zij die lid waren van de VvdE, waren geprivilegieerd; hun handelsvloer had een directe toegang tot het telefoonbureau. In tegen-

stelling tot de goederen- en graanhandelaren, hoefden zij dus niet eerst deze publieke hal, die vooral onder beurstijd goed gevuld was met mensen, over te steken. Naast deze 'publieke' communicatiefaciliteiten, huurde de VvdE in het gebouw ook nog enkele ruimtes die dienden als vergaderkamers, een bibliotheek en een biljartkamer. Ook in deze ruimtes liet de VvdE telefoonfaciliteiten aanleggen. Zodat ook buiten de officiële beurstijd om, nog gebeld kon worden.⁴⁶

Communicatie in de Beurs van Cuypers (1913-)

In de Beurs van Cuypers nam communicatie zo mogelijk een nog prominentere plaats in. Net als in het Berlagegebouw omgaven nissen de beursvloer. Een verschil echter was dat er nu telefoons in deze nissen waren aangebracht. Een handelaar hoefde de beursvloer dus niet meer te verlaten alhoewel een dergelijke nis niet voor elke handelaar was weggelegd. Er waren niet genoeg nissen voor iedereen en sommigen konden de jaarlijkse huur van een dergelijke nis niet opbrengen. Voor hen was er net buiten de handelsvloer een telefoonbureau geïnstalleerd. Daarnaast was er ook weer een post- en telegraafkantoor aanwezig. Binnenlandse telegrammen konden direct verstuurd worden vanuit dit gebouw, de internationale telegrammen werden met een pneumatische verbinding overgebracht naar het hoofdkantoor van de Rijkstelegraaf en van daaruit verzonden naar hun buitenlandse bestemmingen. Vanaf

De goederenbeurszaal in de Beurs van Berlage anno 1903. Bron: M. Bock e.a., *De inrichting van de Beurs van Berlage. Geschiedenis en behoud* (Zwolle 1995) 90.

⁴⁵ Nederlands Architectuur Instituut (NAI), Rotterdam, file H.P. Berlage Nzn, microfiche 77, 65.113-65.118.

⁴⁶ NAI, file H.P. Berlage Nzn, microfiche 77, 65.113-65.118; Archief Euronext, *Jaarverslag Vereniging voor den Effectenhandel 1905*, 9.

het begin van de jaren 1920, bood de Western Union Company een alternatief voor telegrammen naar Londen en New York; dit bedrijf exploiteerde een telegraafkabel die liep van de Effectenbeurs van Amsterdam, via de Londense Effectenbeurs naar de effectenbeurs in New York. De Western Union maakte gebruik van zogenaemde 'verreschrijvers'; een snel telegraafapparaat dat makkelijk te bedienen was omdat de boodschap, net als op een gewone typemachine, ingetypt kon worden zonder gebruik te hoeven maken van ingewikkelde codes zoals bijvoorbeeld het Morse. Deze verreschrijver is beter bekend onder de naam telex.⁴⁷

Rond deze tijd kwamen er andere communicatiemiddelen ter beschikking zoals bijvoorbeeld radiotelefonie. Ook de VvdE won informatie in over deze nieuwe technologie. Aan het einde van het jaar 1920, kreeg de VvdE toestemming van overheidswege om, met behulp van radiotelefonie, actuele beurskoersen te verspreiden onder degenen die zich abonneerden op deze dienst.⁴⁸ De koersen werden verspreid in codetaal. In 1926 telde deze dienst 105 geabonneerden die allen buiten Amsterdam woonden.⁴⁹ Deze toestemming werd echter weer ingetrokken in 1926. De PIT had besloten om alle particuliere initiatieven op het gebied van radiotelefonie en radiotelegrafie te stoppen en zelf diensten op dit gebied op te zetten.⁵⁰ De VvdE ging op zoek naar alternatieven om toch de koersen aan de buitenwereld gedurende beurstijd bekend te maken. De gedachte was dat de bekendmaking van actuele koersen, zou leiden tot meer handel. De zoektocht leidde naar de Verenigde Staten waar al sinds 1867 gebruik werd gemaakt van 'beurstickers'. Deze beurstickers waren een soort van telegraafapparaten die op een smalle papieren strook, de actuele koersen van fondsen drukten. Deze smalle papieren strook werd ook wel de 'tape' genoemd (denk aan de ticker-tape parades in de VSI). Met behulp van een medewerker van de Western Union in Nederland, de heer J. Beenhouwer, werd een Tikkerdienst te Amsterdam opgezet.⁵¹ Na de nodige voorbereidingen ging deze dienst van start in 1931. Deze Tikkerdienst verspreidde dus onder beurstijd de actuele beurskoersen naar geabonneerden. Aanvankelijk beperkte de dienst zicht tot Amsterdam, vanaf 1935 konden geïnteresseerden in Den Haag zich ook abonneren op de Tikkerdienst.⁵² De Tikkerdienst probeerde ook in Rotterdam voet aan de grond krijgen. De plaatselijke Vereniging voor Effectenhandelaren probeerde haar leden over te halen met het argument dat je met een tikker minder kostbare telefoontjes naar Amsterdam hoefde te plegen om aan actuele informatie te komen.⁵³ De Rotterdammers bleken niet gevoelig voor dit argument, de Tikkerdienst bleef beperkt tot Amsterdam en Den Haag. Toch verkreeg de Tikkerdienst nog voor de Tweede Wereldoorlog landelijke dekking maar dan met behulp van een telexnetwerk. In 1938 zette de

⁴⁷ A.W. de Iongh, *Gedenkboek 1876-1926. Vereniging voor den Effectenhandel te Amsterdam* (Amsterdam 1926) 97-99.

⁴⁸ Ten Brink en Schell, *Geschiedenis van de Rijkstelegraaf*, 171.

⁴⁹ W. Vogt, *Spanne en Spanningen. De veertigjarige geschiedenis van de n.v. Philips' Telecommunicatie Industrie voorheen n.v. Nederlandse Seintoestellen Fabriek* (Amsterdam 1958) 71-74; De Vries, *Een eeuw*, 168.

⁵⁰ Ten Brink en Schell, *Geschiedenis van de Rijkstelegraaf*, 174-175; Vogt, *Spanne en Spanningen*, 76.

⁵¹ Archief Euronext, documentatiemap 'Tikkerdienst en Telex', inv. nr. 818 II 131, brief J. Beenhouwer aan dagelijks bestuur VvdE, 14 mei 1930.

⁵² Archief Euronext, documentatiemap 'Tikkerdienst en Telex', inv. nr. 818 II 131, beschrijving tikker apparatuur, zonder datum.

⁵³ Archief Euronext, documentatiemap 'Tikkerdienst en Telex', inv. nr. 818 II 131, Circulaire Vereniging van Effectenhandelaren aan haar leden, 29 oktober 1935.

Tikkerdienst, in samenwerking met de VvdE, een telexnetwerk op waarmee dezelfde informatie als met de tikkers werd verspreid. Ook op deze dienst diende men zich te abonneren.⁵⁴

Discussie omtrent de toepassingen van ICT in de effectenhandel

De mogelijkheden voor communicatie breidden dus onmiskenbaar uit en werden ook steeds belangrijker voor het functioneren van de handel in effecten. De volgende stap is om na te gaan wat men nu precies deed met al deze informatie- en communicatietechnologieën. Hier komen we bij het meer speculatieve gedeelte van dit artikel aangezien er helaas weinig bewaard is gebleven van de dagelijkse praktijk. Toch zijn er wel wat aanknopingspunten. In de eerste plaats moeten we ons afvragen waar ICT voor nodig was. Het antwoord daarop is natuurlijk 'om informatie uit te wisselen'. Dat is zo, maar om wat voor informatie gaat het hier? Een investeerder die graag actief wilde gaan beleggen omstreeks 1800, had de volgende mogelijkheden om zich vooraf op de hoogte te stellen van wat hij het beste kon doen. Hij kon een algemene krant raadplegen die ook wel eens koersen opnam. Er bestond wel een lijst van koersen maar die verscheen niet elke dag en was niet even betrouwbaar. Hij kon een effectenhandelaar raadplegen, of hij kon de Beurs zelf eens bezoeken, alhoewel iemand van buiten Amsterdam dat niet snel gedaan zou hebben. Voor het doorgeven van de daadwerkelijke order, liep hij langs bij zijn effectenhandelaar (of die kwam naar hem toe) of hij stuurde een brief met daarin de opgegeven order. Het op de hoogte blijven van actuele beurskoersen onder beurstijd was er helemaal niet bij, tenzij je er zelf bij was. Met de komst van de telegraaf konden twee zaken veranderen; je kon onder beurstijd op de hoogte gehouden worden van actuele prijzen en je kon dus een order onder beurstijd doorgeven aan de hand van deze actuele informatie. We weten uit het voorafgaande dat er telegrammen werden verstuurd van en naar de Beurs. De vraag hierbij blijft echter in welke mate dit gebeurde.

De mogelijkheden voor communicatie namen toe met de komst van de telefoon. Vanwege het interactieve karakter van de telefoon, was het bij uitstek geschikt als communicatiemiddel gedurende de beurstijd. Hiermee kon het verkrijgen van actuele informatie en het doorgeven van orders nog een stapje verder worden versneld in vergelijking met de telegraaf. Ook hier blijft weer de vraag open staan in welke mate hiervan gebruik werd gemaakt. Een tipje van de sluier wordt opgelicht in 1905. In dat jaar wees een groep effectenhandelaren er bij de kamer van Koophandel en Fabrieken te Amsterdam erop dat de interlokale telefoondienst op de Amsterdamse Beurs niet voldeed aan de vraag. De aanvragen voor interlokale telefoongesprekken namen dagelijks toe. Handelaren die relaties hadden in de provincie en in het buitenland, moesten contact met hen kunnen opnemen gedurende beurstijd om koersen te kunnen opgeven, om orders te kunnen ontvangen en om het resultaat van de gedane order door te kunnen geven. Bij drukte bij het telefoonbureau duurde het erg lang voordat een dergelijk telefoongesprek gevoerd kon worden en wanneer het dus te lang duurde, had het geen zin meer om te bellen aangezien de relevantie dan verloren ging. De ondergetekenden benadrukten dat deze volgens hen onhoudbare situatie zich voordeed sinds de interlokale telefoonlijnen ook voor de goederenhandelaren beschikbaar waren gekomen. Zij eindigen dan ook met een pleidooi voor uitbreiding van de capaciteit; dus meer lijnen en personeel.⁵⁵ Hiermee ontstaat dus een duidelijker beeld omtrent het be-

⁵⁴ Ten Brink en Schell, *Geschiedenis van de Rijksstelegraaf*, 125-126; Historisch Archief ABN AMRO (HAAA), archief Rotterdamsche Bank, inv. nr. 525, *Jaarverslag N.V. Tikkerdienst 1937*.

⁵⁵ GAA, archief KvKA, inv. nr. 317, Inkomende stukken 1905, Brief aan Labouchere, Oyens & Co, A'dam aan KvKA, nr. 47, 3 maart 1905.

lang van telecommunicatiemiddelen voor de effectenhandel. Dit beeld wordt bevestigd door een nota uit 1918 van de Rotterdamsche Bankvereniging. De chef van de Beursafdeling van deze Bank diende erop toe te zien dat de beurskoersen tijdig vanaf de beurs werden doorgegeven aan het kantoor van de Rotterdamsche Bankvereniging, dat de beursmedewerkers de beursorders correct noteerden en uitvoerden, en dat de cliënten vervolgens telefonisch op de hoogte werden gesteld van de gedane transacties.⁵⁶ Helaas is er (nog?) geen duidelijkheid omtrent het aantal gepleegde telefoontjes of verzonden telegrammen onder beurstijd. Over het doel van middelen als de tikker en radiotelefonie bestaat geen discussie; dit waren informatiemiddelen die één kant op gingen en puur werden gebruikt voor het doorgeven van de actuele koersen.

Conclusie

Het belang van informatie- en communicatietechnologieën voor de effectenhandel ligt dus vooral in het snel overbrengen van relevante informatie. Relevant, want zoals de ondergetekenden van de petitie uit 1905 al meldden, als het te lang duurt is een telefoongesprek niet meer nodig aangezien de informatie dan niet meer actueel is. Duidelijk is dat de betrokken partijen de toenmalige informatie- en communicatietechnologieën erg apprecieerden. Dat blijkt niet alleen uit de discussie rondom een nieuw hoofdkantoor voor de Rijksstelegraaf of een nieuw beursgebouw maar ook uit het gegeven dat effectenhandelaren zelf initiatieven namen om ICT op hun eigen manier aan te wenden zoals de voorbeelden van de radiotelefonische dienst en de Tikkerdienst laten zien. Informatie- en communicatietechnologieën lijken dus vooral de handel in effecten een paar versnellingen te verhogen in vergelijking met de situatie van voor de telegraaf. Kortom, ICT heeft een dynamiserende werking op de Nederlandse effectenhandel gehad. Echter, voorzichtigheid is hier op zijn plaats. Je kunt je namelijk afvragen of al die doorgeseinde en verder vertelde informatie er ook was geweest als er geen ICT was geweest. Creëert ICT wellicht een deel van die *relevante* informatie zelf? Het verhaal van de kip en het ei, me dunkt. Neem bijvoorbeeld de koersen van fondsen. Doordat er door de telegraaf en vooral door de telefoon, instant gereageerd wordt op prijzen, zijn deze dus ook eerder onderhevig aan veranderingen dan wanneer er geen ICT tot de beschikking staat van de betrokken partijen. ICT heeft echter geen invloed op de creatie van informatie zoals bijvoorbeeld een faillissement of een bedrijfsleider die zich bezighoudt met duistere praktijken, die informatie is er of is er niet. Natuurlijk zal ICT wel zijn misbruikt om valse informatie te verspreiden met als doel de koers van een bepaald effect te beïnvloeden. Toch kan, ondanks het kip en het ei verhaal, de conclusie gehandhaafd blijven dat ICT zeker de effectenhandel heeft verlevendigd; meer mensen die geografisch ver weg zitten van de bron van informatie (de Amsterdamse beursvloer dus) kunnen zich sneller op de hoogte stellen van informatie die van invloed is op de effectenhandel. Deze conclusie heeft duidelijk ook een andere kant van de medaille; het kan ook een bepaalde gekte in de markt veroorzaken zoals we allen aan het eind van de twintigste eeuw van dichtbij hebben kunnen meemaken ten aanzien van de snelle opkomst en ondergang van ICT bedrijven. ICT had hierin overigens een dubbele rol; het betrof hier ICT bedrijven waarbij zowel de positieve als de negatieve berichtgeving, door hun eigen producten, ICT dus, in snel tempo over de wereld werd verspreid.

⁵⁶ HAAA, Archief Rotterdamsche Bank, inv.nr. 94, Eenige wenken voor dhr. P. Josso, 16 december 1918.

Nederland in diplomatieke strijd tegen een 'dreigende Frans-Duitse blokvorming' in West-Europa

• *Tijs Kleuters*

Op 22 januari 2003 was het veertig jaar geleden dat de Franse president Charles de Gaulle en de West-Duitse Bondskanselier Konrad Adenauer het Frans-Duitse Samenwerkingsverdrag ondertekenden. De totstandkoming van dit bilaterale verdrag was het directe gevolg van het mislukken van een Frans plan voor de vorming van een 'Unie van Staten', bedoeld om het Europese integratieproces op politiek terrein te institutionaliseren. Het initiatief van de Gaulle stuitte op grote bezwaren van de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, J.M.A.H. Luns, die vanaf het moment van lancering van het plan bleef hameren op een supranationale structuur van de samenwerking en aandrang op de deelname van het Verenigd Koninkrijk aan de onderhandelingen over de te vormen 'Unie'.

Nederland prefereert 'een verre vriend' boven 'een goede buur'

Volgens de Gaulle diende Europa een onafhankelijker positie te krijgen ten opzichte van de Verenigde Staten. Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog probeerden de Verenigde Staten volgens de Gaulle hun hegemonie over Europa te consolideren en zelfs uit te breiden. Aangezien de Gaulle van mening was dat Frankrijk de enige Europese staat was die mondiale politieke verantwoordelijkheid kon en moest dragen, was de Amerikaanse hegemonie op het Europese continent niet gewenst en diende deze zelfs bestreden te worden. Europa zou (naast de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie) de derde supermogendheid moeten worden en zou in de toekomst als één geheel moeten opereren in de mondiale politiek. Om zijn idee van het 'Europa van de toekomst' te kunnen realiseren, dienden er volgens de Gaulle binnen de Europese samenwerking belangrijke veranderingen doorgevoerd te worden. Het Europese integratieproces had na de Tweede Wereldoorlog door de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) en de Europese Economische Gemeenschap (EEG) op basis van supranationale instanties vorm gekregen. De voorkeur van de Gaulle ging echter uit naar een intergouvernementeel samenwerkingsverband. Het was volgens de Franse president noodzakelijk 'to form a political, economic and strategic bloc; to establish this organisation as one of the three world powers and, should it become necessary, (act) as the arbiter between the Soviet and Anglo-American camps'.¹

Tijdens het overleg met Bondskanselier Adenauer op 29 en 30 juli 1960 in Rambouillet, bleek dat de Gaulle niet alleen stond in zijn twijfels over de toekomst van West-Europa. De Amerikaanse invloed op het Europese continent baarde ook Adenauer zorgen. Hoewel de Verenigde Staten de veiligheid van West-Europa zeiden te garanderen, vroeg Adenauer zich af in hoeverre de Amerikanen deze garantie, in geval van Communistische agressie, zouden naleven. Dat Europa moest werken aan een eigen veiligheidsbeleid, kon dan ook op Adenauers instemming rekenen. Gezien de drie 'pijlers' van

Adenauers Europapolitiek lag het voor de hand dat Duitsland zou instemmen met de Franse visie op de toekomst van Europa. Volgens Adenauer was herstel voor het naoorlogse West-Duitsland slechts mogelijk wanneer het verzoening met Frankrijk, 'Westbindung' en 'Gleichberechtigung' kon bewerkstelligen.

De verzoening met Frankrijk had in de Europese politiek van bondskanselier Adenauer de hoogste prioriteit. In de Frans-Duitse oorlog van 1870, de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) en de Tweede Wereldoorlog (1939-1945) hadden beide mogendheden verbeterde strijd met elkaar geleverd, waardoor de relatie aanzienlijke schade had opgelopen. Indien de relatie tussen Frankrijk en de Bondsrepubliek hersteld zou kunnen worden, zouden volgens Adenauer nieuwe oorlogen voorkomen kunnen worden. Door middel van de zogenaamde 'Westbindung' trachtte Adenauer de relatie met Frankrijk en de rest van Europa te herstellen. Na verloop van tijd zou volgens Adenauer duidelijk worden dat Duitsland op basis van het opgebouwde vertrouwen volwaardig kon deelnemen aan de Europese politiek. Het deelnemen van de Bondsrepubliek aan Europese instanties gaf natuurlijk niet alleen landen als Frankrijk, maar ook de Bondsrepubliek zelf de mogelijkheid tot controle, waardoor het 'inkapselen van de Bondsrepubliek in Europese instanties' beide partijen voordelen bood. De manier waarop de Bondsrepubliek volgens Adenauer binnen de Europese instanties diende te functioneren, was op basis van gelijkwaardigheid ('Gleichberechtigung'). Alhoewel Adenauer deze doelstelling vaak ruim interpreteerde, was hij van mening dat wanneer de Bondsrepubliek genoeg zou nemen met een ondergeschikte rol, zij nooit een rol van betekenis zou kunnen spelen in Europa: 'zonder gelijkwaardigheid geen zelfbinding en zonder zelfbinding geen verzoening!'² Gezien het feit dat voor Adenauer de verzoening met Frankrijk de hoogste prioriteit had, bood het voorstel van de Gaulle een uitgelezen mogelijkheid om Frankrijk te tonen dat West-Duitsland een loyaal en betrouwbaar bondgenoot was.

Het doel van de Gaulle en Adenauer werd door Nederland, en dan met name door de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Luns, getypeerd als een 'Frans-Duitse blokvorming' in Europa. Om deze 'blokvorming' tegen te kunnen gaan, eiste Luns allereerst dat de Europese politieke samenwerking op supranationale wijze zou worden georganiseerd. Op deze manier zouden de machtsverschillen tussen de EEG-lidstaten door onafhankelijke Europese instanties enigszins gereguleerd kunnen worden en zouden kleine mogendheden als Nederland zich minder snel in de 'Frans-Duitse machtspolitiek' hoeven te schikken. Ten tweede eiste Luns de deelname van het Verenigd Koninkrijk aan de onderhandelingen over de 'Unie van Staten'. De reden dat Luns deze eis stelde, lag in het feit dat het Verenigd Koninkrijk bekend stond als trouw bondgenoot van de Verenigde Staten en er in die hoedanigheid mede voor kon zorgdragen dat de politieke band met de Verenigde Staten gehandhaafd bleef. Dat Luns (ondanks het feit dat het Verenigd Koninkrijk geen lid was van de EEG en een eventuele deelname aan de onderhandelingen over de 'Unie van Staten' aanvankelijk afwees) aan zijn eis van Britse deelname vasthield, had alles te maken met de gekozen Nederlandse tactiek: '[Getracht wordt om] in de besprekingen met de Gaulle de schijn op te wekken mee te willen denken. Wanneer [er] immers te veel tegengas gegeven zou worden, zou Frankrijk zich wel eens kunnen isoleren en

¹ F. Duchêne, *Jean Monnet: the first statesman of interdependence* (New York / London, 1994) 318.

² R.H. Lieshout, *De organisatie van de West-Europese samenwerking: een voortdurende strijd om de macht* (Bussum 1997) 78-80.

zodoende de NATO en de EEG de dupe kunnen laten zijn. Aan de andere kant zou er ook niet te veel meegewerkt moeten worden. Anders ontstaat er een onjuist beeld van de werkelijke opvattingen.³

Luns werkte willens en wetens aan een 'schijncompromis' dat van Britse noch van Franse en West-Duitse kant geaccepteerd zou worden. Dat de Britten zouden deelnemen aan de 'Unie' was hoogst onwaarschijnlijk. Op die onwaarschijnlijkheid was Luns' tactiek gebaseerd. Ook de Nederlandse eis voor een supranationale in plaats van een intergouvernementele 'Unie' druiste in tegen de plannen van de Gaulle.

Luns volhardt in zijn oppositie tegen het Franse initiatief

Voor en tijdens de eerste topconferentie van de zes EEG-afgevaardigden in Parijs op 10 en 11 februari 1961, had minister van Buitenlandse Zaken Luns te kampen met enkele politieke onzekerheden en veel politieke strijd. De onzekerheden speelden zich af op internationaal gebied. De pas aangetreden president van de Verenigde Staten, John F. Kennedy, zou naar inschatting van Luns een meer isolatistische politiek gaan voeren dan zijn voorganger en daarom het streven van de Gaulle naar een opwaardering van de politieke rol van Frankrijk wel eens kunnen gaan steunen. Ook over de Nederlandse eis tot deelname van het Verenigd Koninkrijk in de onderhandelingen over de 'Unie van Staten' ontstond onzekerheid. De Belgische minister van Buitenlandse Zaken Wigny bleef benadrukken dat deze eis niet realistisch was, omdat de Britten naar zijn mening niet zouden ingaan op een eventuele uitnodiging. Dat de Nederlandse eis waarschijnlijk niet gerealiseerd zou worden, was nu juist de politiek-tactische opzet van de Nederlandse delegatie in Parijs. Wanneer de overige vijf lidstaten niet zouden instemmen met Britse deelname, zou Nederland niet hoeven instemmen met het plan van de Gaulle. Niet voor niets rees bij minister-president De Quay de vraag wat er gedaan moest worden, wanneer er in Parijs wél met deelname van het Verenigd Koninkrijk zou worden ingestemd en de Nederlandse tactiek gedeeltelijk onderuitgehaald zou worden. Alleen de eis om tot een supranationale samenwerking te komen zou dan nog overblijven. Nadat Luns door de Nederlandse Ambassadeur in Bonn, Van Vredenburg, verzekerd had gekregen dat de Britse premier niet op een eventuele uitnodiging van 'de Zes' zou ingaan, kon hij in zijn rede te Parijs zijn eis van Britse deelname postuleren.

Op de eerste dag van de topconferentie in Parijs sprak minister Luns zijn zorgen uit over de nadelige gevolgen die het vromen van een 'Unie van Staten' voor de relatie met de NAVO zou kunnen hebben. De relatie met de Verenigde Staten zou door het nieuwe samenwerkingsverband kunnen 'verwateren', hetgeen voor Luns een reden was om zijn eis voor deelname van het Verenigd Koninkrijk te stellen. Hoewel Adenauer verklaarde dat de NAVO 'de hoeksteen en basis van onze vrijheid' zou blijven en de Gaulle benadrukte dat 'wat wij nu van plan zijn niet is gericht tegen het Verenigd Koninkrijk', was Luns niet gerust gesteld.⁴ Naar verluid nam hij maar liefst een uur de tijd om het Nederlandse standpunt te verduidelijken aan de vijf regeringsleiders van de overige EEG-lidstaten. Dit tot grote irritatie van met name Bondskanselier Adenauer: 'wenn ich mich derangiere um nach Paris zu kommen und mit Herrn de Gaulle Europäische Politik zu machen, dann ist es eine Schande und

ein Unfug, dass ein holländischer Minister, so ein junger Mann wie dieser Luns, mir länger als fünf Minuten Widerstand leistet!'⁵

Luns bleek niet te spreken over het verloop van de conferentie. In een schriftelijk verslag liet hij optekenen dat 'de Nederlandse delegatie bezorgd' dan zij was uit Parijs (is) teruggekeerd'.⁶ Niet alleen de pressie van Bondskanselier Adenauer om mee te werken aan het nieuwe samenwerkingsverband, maar vooral het feit dat de Gaulle en Adenauer een langdurige voorbespreking gehad bleken te hebben, stuitte Luns tegen de borst. Het vooroverleg tussen de beide regeringsleiders had er volgens Luns voor gezorgd dat Italië en de Benelux voor een 'fait accompli' waren gesteld.

Het enige wat in Parijs besloten werd, was dat men op een later tijdstip, in Bonn, over de meningsverschillen verder zou spreken. In de tussenliggende maanden zou een studiegcommissie van regeringsafgevaardigden worden opgericht, die concrete voorstellen moest voorbereiden over de institutionalisering van de politieke samenwerking. De studiegcommissie zou onder leiding komen te staan van de Fransman Christian Fouchet. Het feit dat Nederland, ondanks de vrees voor de dreigende 'Frans-Duitse blokvorming in Europa', met de oprichting van de Commissie-Fouchet instemde, is vanuit de Nederlandse onderhandelings tactiek zeer wel te verklaren. Door deel te nemen aan die studiegcommissie kon Nederland zijn tactiek voortzetten.

Nederland lijkt bereid tot compromissen

Dat de Nederlandse afvaardiging in de Commissie-Fouchet niet van plan was een positieve bijdrage te leveren, bleek spoedig. Uit instructies van Luns aan de Nederlandse afgevaardigde in de studiegcommissie, De Vos van Steenwijk, bleek dat Nederland meer waarde hechtte aan een eventuele deelname van het Verenigd Koninkrijk aan de onderhandelingen over het vormen van de 'Unie van Staten', dan aan het supranationale karakter van deze Europese samenwerking. Door uitspraken van Heath (namens het Verenigd Koninkrijk belast was met het onderhouden van de politieke relatie met 'De Zes') op 27 februari en zijn bezoek aan Nederland van 14 tot 18 juni was gebleken dat de Britse regering op een unanieme uitnodiging van 'de Zes' positief zou reageren. Omdat door deelname van het Verenigd Koninkrijk een 'Frans-Duitse machtspolitiek' doorbroken zou kunnen worden, leek Luns bereid om zijn eis voor een supranationale samenwerking af te zwakken. Zo kreeg De Vos van Steenwijk van Luns de instructie om in de commissie een compromisvoorstel te doen, waarvan hij wist dat het nooit geaccepteerd zou worden. Nederland verklaarde bij monde van De Vos van Steenwijk bereid te zijn aan intergouvernementeel overleg deel te nemen, mits het Verenigd Koninkrijk bij de onderhandelingen over de 'Unie van Staten' werd betrokken en tijdens de onderhandelingen met geen woord over NAVO-onderwerpen zou worden gerept.⁷ Aangezien Luns overtuigd was van het feit dat Frankrijk en de Bondsrepubliek naar blokvorming streefden en Europa onafhankelijker van de Verenigde Staten wilde laten opereren, wist hij dat het uitsluiten van NAVO-onderwerpen nooit geaccepteerd zou worden. Ook de herhaaldelijke eis voor deelname van het Verenigd Koninkrijk moet in deze context gezien worden. Het betrekken van de trouwste bondgenoot van de Amerikanen in een nieuw Europees samenwerkingsverband zou betekenen dat Frankrijk en de Bondsrepubliek in hun streven naar Euro-

³ Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken Den Haag (BZ), codebericht Luns aan ambassades te Londen, Parijs, Bonn, Brussel en Rome (30-08-1960). In: Code GS / periode 1955 - 1964 / Europese Politieke Samenwerking / map 1884.

⁴ BZ, codebericht van de 'delegatie Parijs' aan BZ (11-02-1960). In: Code GS / periode 1955 - 1964 / Europese Politieke Samenwerking / map 1888.

⁵ H.J. Neuman, *Kopstukken uit de twintigste eeuw: Konrad Adenauer* (Den Haag 1963) 94.

⁶ BZ, codebericht Luns aan MP en BZ (14-02-1961). In: Code GS / periode 1955 - 1964 / Europese Politieke Samenwerking / map 1888.

⁷ BZ, memorandum De Vos van Steenwijk aan Luns (27-05-1961). In: 06458 / 913.100 / Europese integratie / Commissie Fouchet / 1961-1961.

pese politieke zelfstandigheid zouden worden gehinderd. Indien het verwachte scenario van Luns be-
 waarheid zou worden en het Verenigd Koninkrijk door het Frans-Duitse streven geen unanieme uit-
 nodiging van 'de Zes' zou ontvangen, dan zou Nederland geen medewerking verlenen aan de tot-
 standkoming van het plan van de Gaulle. In dit scenario waren het de overige lidstaten die de door
 Nederland gewenste deelname van het Verenigd Koninkrijk hadden geblokkeerd en zou Nederland
 geen blaam treffen. Het voorstel in de Commissie-Fouchet om supranationaliteit 'in te ruilen' voor
 Britse deelname aan de onderhandelingen, moet dan ook niet als een inhoudelijk compromisvoorstel
 worden gezien, maar als een uitvoering van de eerder beschreven politieke tactiek van 'de schijn wek-
 ken mee te willen denken'.⁸

Niet alleen de onderhandelingen in de Commissie-Fouchet, maar ook de voorgenomen topcon-
 ferentie van Bonn op 18 juli 1961 leverde niet meer op dan een bevestiging van de bestaande verschil-
 len tussen Nederland enerzijds en Frankrijk en de Bondsrepubliek anderzijds. Het slotcommuniqué
 getuigde van de impasse:

De staatshoofden en regeringsleiders van West-Duitsland, België, Frankrijk, Italië en Luxem-
 burg en de minister-president en de minister van Buitenlandse Zaken van Nederland, geïnspi-
 reerd door het verlangen om de geestelijke waarden en de politieke tradities, die hun gemeen-
 schappelijke erfenis vormen, te bevestigen en te versterken, verenigd in het besef van de grote
 taken waarvoor Europa binnen de gemeenschap van de vrije volkeren zich gesteld ziet om de
 vrijheid en vrede in de wereld te bewaren, pogend de politieke, economische, sociale en cultu-
 rele banden te versterken, die tussen de volkeren speciaal binnen het raam van de Europese
 Gemeenschappen bestaan en voort te gaan langs de weg naar de Europese eenwording, ervan
 overtuigd zijnde dat slechts een Verenigd Europa – verbonden met de Verenigde Staten van
 Amerika en andere vrije volkeren – in staat is om de gevaren het hoofd te bieden, die het be-
 staan van Europa en de hele vrije wereld bedreigen en dat het noodzakelijk is de energieën, be-
 kwaamheden en middelen te bundelen van allen voor wie de vrijheid een onvervreemdbaar be-
 zit vormt, vastbesloten om hun politieke samenwerking verder te ontwikkelen en tot de een-
 wording van Europa te komen en tegelijkertijd het werk voort te zetten dat met de Europese
 Gemeenschappen begonnen is, wensend dat andere Europese staten, die bereid zijn dezelfde
 verantwoordelijkheden en verplichtingen op alle gebieden te aanvaarden, zich bij de Europese
 Gemeenschappen zullen kunnen aansluiten.⁹

Bovenstaande slotverklaring leidde tot tevredenheid bij alle EEG-lidstaten, omdat zij op meerdere
 wijzen kon worden uitgelegd. Met name de Franse en West-Duitse delegaties zagen de gemeenschap-
 pelijke verklaring als een bereidheid van 'de Zes' om actief te werken aan een 'caractère statutaire' dat
 de basis zou worden van de 'Unie van Staten'. Ook de beslissing om de Commissie-Fouchet de op-
 dracht te geven het 'caractère statutaire' op te stellen, droeg bij tot de indruk dat in Bonn een wezenlij-
 ke stap in de totstandkoming van de 'Unie van Staten' was gezet. Door Nederland werd het commu-

⁸ Vide noot 3.

⁹ BZ, 'Document 64: slotverklaring Bonn'. In: 06459 / 913.100 / Europese integratie / Commissie Fouchet /
 1961-1962.

niqué echter niet gezien als 'a long-range commitment to sign a treaty', maar enkel als 'a short-term
 declaration of the intention to cooperate'.¹⁰

Frankrijk bepaalt het tempo, terwijl Luns zijn onderhandelingspositie verstevigt

Op 31 juli 1961 deed het Verenigd Koninkrijk het officiële verzoek om middels participatie in de
 EEG deel te kunnen nemen aan de economische en politieke samenwerking in West-Europa. De Brit-
 se kandidatuur bracht het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken ertoe de onderhandelingen
 in de Commissie-Fouchet op een andere wijze te voeren. De Vos van Steenwijk kreeg instructies om
 de Nederlandse bezwaren tegen de politieke samenwerking, zoals die met name Frankrijk en de
 Bondsrepubliek voor ogen stond, niet langer op principiële gronden naar voren te brengen, maar de
 onderhandelingen zo lang mogelijk te rekken. Doel was het Verenigd Koninkrijk bij de onderhande-
 lingen te betrekken voordat er een akkoord tussen 'de Zes' zou worden gesloten.¹¹ Nederland han-
 teerde een vertragingstactiek, maar Frankrijk had haast. Volgens Luns was het Frankrijks bedoeling
 om nog voor het eventuele lidmaatschap van het Verenigd Koninkrijk de onderhandelingen van de
 door de Gaulle gewenste 'Unie van Staten' te voltooien. Dat Luns' vermoeden juist was, bleek op 19
 oktober 1961. Hoewel in de Commissie-Fouchet besloten was die dag de meningsverschillen te be-
 spreken, presenteerde de Franse afgevaardigde Fouchet zijn 'Franse ontwerpverklaring', die reeds het
 karakter van een volledig verdrag had. Dit zogenaamde eerste 'Fouchet-plan' voorzag in zeventien
 artikelen, waarin uiteengezet werd in welke vorm en op welke inhoudelijke wijze de Gaulles 'Unie van
 Staten' vormgegeven zou moeten worden. Zo werd er in het ontwerpverdrag gesproken over een Unie
 die zich tot doel stelde om het gemeenschappelijk buitenlands beleid te bevorderen, het wetenschap-
 pelijk en cultureel erfgoed in stand te houden, de verworven vrijheden binnen de democratie te be-
 schermen en een gemeenschappelijke defensie te ontwikkelen. Om deze doelstellingen te kunnen ver-
 wezenlijken, zouden een Raad van regeringsleiders (le Conseil) en een ondersteunende Europese Poli-
 tieke Commissie (la Commission politique européenne) in het leven geroepen moeten worden. De
 Raad van regeringsleiders zou minimaal één keer per vier maanden op intergouvernementele basis
 bijeen moeten komen om het gemeenschappelijk beleid vorm te geven. Wat betreft de door Neder-
 land gewenste verwijzing naar de eventuele deelname van het Verenigd Koninkrijk aan de EEG (en
 dus ook aan de 'Unie van Staten'), moest volstaan worden met een verwijzing in de préambule. Daarin
 werd bepaald dat de leden van de 'Unie van Staten' andere Europese staten, mits deze alle voorwaar-
 den en verantwoordelijkheden wensten te accepteren, 'graag in hun midden zouden opnemen'. Ten-
 slotte was in het ontwerpverdrag een revisie-artikel opgenomen, waarin gesteld werd dat het verdrag
 voor de 'Unie van Staten' na drie jaar herzien kon worden.¹²

De officiële kandidatuur van het Verenigd Koninkrijk en de onverwachte presentatie van het
 Franse ontwerpverdrag, brachten de net aangetreden Belgische minister van Buitenlandse Zaken
 Spaak tot een koerswijziging. Ten eerste had volgens Spaak het Britse verzoek ervoor gezorgd dat de
 Nederlandse eis niet langer een 'caractère illusoire' had, maar wel degelijk 'une revendication réaliste'

¹⁰ S. Jonas, 'The denial of grandeur: the Dutch context'. In: Leuridijk, J. (ed.), *The foreign policy of the Netherlands*.
 (Alphen a/d Rijn 1978) 237-238

¹¹ BZ, instructie Luns aan EEG-ambassadeurs (23-08-1961). In: Code GS / periode 1955 – 1964 / Europese
 Politieke Samenwerking / map 1892.

¹² BZ, 'het eerste Fouchet-plan'. In: 06460 / 913.100 / Europese integratie / Commissie Fouchet / 1962-1962.

was geworden. Ten tweede ging het Franse ontwerpverdrag volgens Spaak tekstueel gezien op vele punten voorbij aan de geuite bezwaren tegen de Franse plannen. Het 'Fouchet-plan' werd gepresenteerd als een compromistekst, een voorstelling van zaken die Spaak wenste te weerleggen.¹³ Resultaat van bovenstaande ontwikkelingen was dat Nederland op politiek-tactisch gebied 'de pas was afgesneden', maar door de officiële kandidatuur van het Verenigd Koninkrijk en de steun van België sterker stond dan voorheen. Nederland wenste niet langer als 'decorfigurant' te fungeren en zou dat de komende onderhandelingen duidelijk maken.

De Gaulle interenieert en maakt onderhandelen onmogelijk

Drie maanden na de presentatie van het eerste 'Fouchet-plan' op 19 oktober, werden de onderhandelingen in de maanden januari tot en met april 1962 beheerst door nieuwe Franse initiatieven. Hoewel op 18 januari 1962 de bespreking van het eerste 'Fouchet-plan' op de agenda stond, kregen de onderhandelingen een onverwachte wending toen commissievoorzitter Fouchet nieuwe Franse voorstellen presenteerde. Zowel de inhoud als het feit dat president de Gaulle dit tweede 'Fouchet-plan' mee vorm had gegeven, leidde tot grote irritatie bij alle aanwezigen. De Nederlandse verontwaardiging over het ontwerpverdrag groeide toen één dag na de presentatie bleek dat er aanvankelijk een andere tekst was voorbereid. In die niet ingediende Franse tekst werd wel tegemoetgekomen aan enkele Nederlandse eisen.¹⁴

Dat president de Gaulle met zijn interventie te ver was gegaan bleek zowel binnen als buiten de Commissie-Fouchet. Aangezien de Gaulle met zijn inmenging zelfs de Bondsrepubliek tegen zich in het harnas joeg, besloot hij een ontmoeting met Bondskanselier Adenauer te organiseren. Tijdens die ontmoeting medio februari 1962 in Baden-Baden legde de Gaulle uit wat hem met zijn veranderingen in de niet ingediende Franse tekst voor ogen stond. Hoewel Adenauer de intenties begreep, was hij van mening dat de Gaulle te veel in één keer wilde. Volgens Adenauer was het noodzakelijk om eerst de politieke 'Unie van Staten' te realiseren.

Ter voorbereiding van de ministeriële vergadering van 20 maart, werd er door 'les 5 autres délégations' aan een compromistekst gewerkt. Hoewel Luns de opdracht had gegeven geen enkele bijdrage te leveren aan de totstandkoming van deze tekst, werd in de aanloop naar de bijeenkomst van 20 maart een 'texte des 5 autres délégations' gepresenteerd. Deze tekst greep in hoofdlijnen terug op de 'niet ingediende Franse tekst' die door de Gaulle inhoudelijk was gewijzigd. De Franse minister van Buitenlandse Zaken, Couve de Murville, kon niet met de tekst instemmen en stond in de onderhandelingen totaal geïsoleerd.

De eerstvolgende ministeriële bijeenkomst vond plaats op 17 april 1962 in Parijs. Luns en Spaak grepen het verzoek van de Britse minister Heath om deel te mogen nemen aan de politieke onderhandelingen aan om te poneren dat wat hen betreft er zonder het Verenigd Koninkrijk geen enkel verdrag zou worden ondertekend. Toen de overige afgevaardigden weigerden om het Verenigd Koninkrijk aan de onderhandelings tafel toe te laten, waren beëindiging van de onderhandelingen over de 'Unie van

¹³ P.H. Spaak, *Combats inachevés: De l'espoir aux déceptions* (Parijs 1969) 359.

¹⁴ BZ, memorandum De Vos van Steenwijk aan Luns (19-01-1962). In: Code GS / periode 1955 – 1964 / Europese Politieke Samenwerking / map 1894.

Staten' en ontbinding van de Commissie-Fouchet onafwendbaar. Luns en Spaak hadden woord gehouden: zonder het Verenigd Koninkrijk geen verdrag.¹⁵

Het Frans-Duitse Samenwerkingsverdrag als alternatief

Het staatsbezoek van de Gaulle aan Adenauer van 4 tot en met 9 september 1962, toonde aan dat de Gaulle zijn aspiraties geenszins overboord had gezet. Volgens Adenauer had de Gaulle tijdens het bezoek aangedrongen om 'iets concreets' te doen en een bilateraal verdrag op te stellen, dat de samenwerking tussen de buurlanden op de gebieden van politiek en defensie zou intensiveren. Wanneer het niet met zijn zessen kon, dan moest het maar met zijn tweeën.¹⁶ Adenauer had in zijn politieke carrière altijd gestreefd naar een Duitse verzoening met Frankrijk en was het dan ook snel met de Gaulle eens. Naast het streven naar een Frans-Duitse verzoening, zette Adenauer nog steeds vraagtekens bij de Amerikaanse bereidheid om de veiligheid van het Europese continent te garanderen. Aangezien de Communistische dreiging voortduurde was dit voor de Gaulle en Adenauer een stimulans om de bilaterale samenwerking te intensiveren.¹⁷

Het bezoek van de Gaulle aan de Bondsrepubliek was het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken natuurlijk niet ontgaan. De Nederlandse ambassadeur in Parijs, Beyen, had de ontwikkelingen gevolgd en deed op 11 september 1962 verslag van zijn bevindingen. Opvallend aan het bericht was de positieve benadering van het bezoek van de Gaulle aan Adenauer. Beyen maakte weliswaar kenbaar dat de Gaulle naar een innige 'samenwerking' met Adenauer streefde, maar legde de nadruk op het feit dat zowel Luns als De Vos van Steenwijk geen uitnodiging meer hoefden te verwachten om de onderhandelingen over de 'Unie van Staten' te heropenen.¹⁸ De indruk van Beyen dat de Gaulle zijn plan voor een politieke unie van de 'Zes' overboord had gezet, werd op 14 januari 1963 bevestigd. Die dag deed president de Gaulle de mededeling dat hij de tijd nog niet rijp vond voor deelname van het Verenigd Koninkrijk aan de EEG. Zo beweerde de Gaulle tijdens zijn persconferentie onder meer dat:

Le Traité de Rome a été conclu entre six Etats qui, économiquement parlant, sont, en somme, de même nature. Qu'il s'agisse de leur production industrielle ou agricole, de leurs échanges extérieurs, de leurs habitudes et de leurs clientèles commerciaux, de leurs conditions de vie et de travail, il y a entre eux beaucoup plus de ressemblances que de différences. (...) L'Angleterre en effet est insulaire, maritime, liée par ses échanges, ses marchés, son ravitaillement, aux pays les plus divers et souvent les plus lointains. Elle exerce une activité essentiellement industrielle et

¹⁵ BZ, rapport Luns aan BZ (18-04-1962). In: Code GS / periode 1955 – 1964 / Europese Politieke Samenwerking / map 1898.

¹⁶ "Es müsse jedoch etwas Praktisches getan werden. Er sei mit mir der Meinung, daß es nicht notwendig sei, einen feierlichen Vertrag zu schließen und den Anschluß unter Gockengeläute und mit Feuerwerke zu feiern. Unsere beiden Staaten könnten jedoch etwas Praktisches tun, was sie mit den anderen Staaten nicht tun könnten." In: K. Adenauer, *Erinnerungen 1959-1963* (Stuttgart 1968) 179.

¹⁷ "Ich legte de Gaulle die Hauptlinien meiner Politik, wie ich sie seit vielen Jahren verfolgt hatte, dar: Frankreich und Deutschland seien gemeinsam von der Sowjetunion bedroht. Sie seien Nachbarn. Sie hätten vieles gemeinsam, und die Natur der Dinge mache es zwingend, daß diese beide Länder einen politischen Damm gegen den Vormarsch des östlichen Kommunismus darstellen." In: *Ibidem* 177.

¹⁸ "Frankrijk ziet momenteel geen heil in de bijeenkomst van de commissie, noch van de zes ministers van Buitenlandse Zaken, laat staan van een topconferentie." In: BZ, rapport Beyen aan Luns (11-09-1962). In: Code GS / periode 1955-1964 / Europese Politieke Samenwerking / map 1902

commerciale et très peu agricole. Elle a, dans tout son travail, des habitudes et des traditions très marquées, très originales. Bref, la nature, la structure, la conjuncture, qui sont propres à l'Angleterre, différent de celles des autres continents.¹⁹

Op 14 januari 1963 had Luns spoedoverleg met Heath en de overige vijf ministers van Buitenlandse Zaken. Tijdens dit gesprek bleek dat 'hoewel en van Belgischen (sic) en van Duitse en van Italiaanse zijde aan de Britse regering met nadruk was verzekerd dat de respectievelijke regeringen zeer geporteerd zijn voor een snelle toetreding van het VK tot de Zes, is men niet zover gekomen dat eniglei praktische oplossing van het "landbouwvraagstuk" werd gesuggereerd. Bij de bespreking was duidelijk komen vast te staan dat het Franse bezwaar de Britse "onderdanigheid" tegenover Amerika is.²⁰

De Gaulle wenste geen Britse inmenging in de Europese samenwerking: noch in de EEG, noch in een politiek samenwerkingsverband. Aangezien politieke en economische samenwerking met de Britten van groot belang was voor Nederland, circuleerden er op het ministerie van Buitenlandse Zaken vele memoranda waarin met onbegrip werd gesproken over de politiek van de Gaulle.

De commotie die door het Franse veto was ontstaan, zorgde ervoor dat de ontwikkelingen rond de totstandkoming van het bilateraal samenwerkingsverdrag tussen Frankrijk en de Bondsrepubliek enigszins uit het oog werden verloren. In de middag van 22 januari verscheen op het departement een spoedbericht uit Parijs. In het bericht maakte Beyen kenbaar dat hij bij de Directeur-Europa van het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken, Beaumarchais, was ontboden: 'Beaumarchais stelde mij, mede op verzoek van de Duitse delegatie, de teksten ter hand van het Frans-Duitse verdrag van samenwerking en van de daaraan voorafgaande gemeenschappelijke verklaring, welke heden door het Franse staatshoofd en de Duitse kanselier worden getekend. Beaumarchais zeide dat de vorm en inhoud dezer stukken tot op het laatste moment aan wijziging onderhevig waren geweest. Hoewel zulks niet uitdrukkelijk in de tekst vermeld staat, gaf Beaumarchais de verzekering dat deze samenwerking voor de Europese partners te allen tijde openstaat, en dat beide regeringen hopen dat deze samenwerking op meer multilaterale basis plaats zou kunnen vinden.²¹

De verdragtekst die Beyen op de dag van ondertekening onder ogen kreeg, leek in veel opzichten op de ontwerpversie van het tweede 'Fouchet-plan'. Zo zou de samenwerking op de gebieden van buitenlands beleid, defensie en jeugdzaken op intergouvernementele basis en middels periodiek overleg gestalte moeten krijgen. Het kernstuk van het verdrag werd beschreven in de paragraaf over de 'Affaires Etrangères', waarin vastgesteld werd dat beide landen een consultatieverplichting over 'toutes les questions importantes de politique étrangère' aangingen.²² Frankrijk en de Bondsrepubliek hadden een gezamenlijk verdrag opgesteld, dat voorzag in een intensieve bilaterale samenwerking. Beyen liet tijdens het gesprek met Beaumarchais weten dat hij het aanbod om aan de samenwerking deel te nemen afsloeg: 'Ik heb Beaumarchais voor zijn courtoisie dank gezegd, doch moest mij van het hart, dat men met dit verdrag aan de Europese eenheid een 'très mauvais service' had bewezen.²³

¹⁹ BZ, 'persconferentie de Gaulle' (16-01-1963). In: Ibidem.

²⁰ BZ, memorandum Luns aan BZ (14-01-1963). In: Ibidem.

²¹ BZ, eerste spoedtelex Beyen aan Luns (22-01-1963). In: Ibidem.

²² 'Traité entre la République Française et la République Fédérale d'Allemagne sur la coopération Franco-Allemande' In: Ibidem.

²³ BZ, eerste spoedtelex Beyen aan Luns (22-01-1963). In: Ibidem.

Volgens Beyen was met name Adenauer uitermate tevreden met de totstandkoming van het Frans-Duitse Samenwerkingsverdrag. 'Stikker [oud-minister van Buitenlandse Zaken], die reeds jarenlang met Adenauer persoonlijk bevriend is, had van de bejaarde staatsman vernomen dat hij het afsluiten van een formeel Frans-Duits akkoord als bekroning van zijn levenswerk zag, om daar mede voor altijd zeker te stellen dat aan de eeuwenlange conflicten tussen beide landen thans definitief een einde was gekomen.²⁴

Aangezien het hier een officieel verdrag tussen de Bondsrepubliek en Frankrijk betrof, moest het op 22 januari 1963 ondertekende verdrag ter goedkeuring aan de West-Duitse Bondsdag worden

De Gaulle en Adenauer na de ondertekening van het verdrag op 22 januari 1963

voorgelegd. Met name de CDU, Adenauers eigen Christen-Democratische partij, gaf aan problemen te hebben met de inhoud van het verdrag. Het Frans-Duitse Samenwerkingsverdrag zou de Bondsrepubliek van de Verenigde Staten vervreemden en afbreuk doen aan de bestaande Europese Gemeenschappen.²⁵ Een compromis werd gevonden in een toegevoegde preambule van de goedkeuringswet, waarin de doelstellingen van het Frans-Duits Samenwerkingsverdrag werden herschreven.²⁶ Door in

²⁴ BZ, tweede spoedtelex Beyen aan Luns (22-01-1963). In: Ibidem.

²⁵ Lieshout, *Een Duitsland dat zijn plaats weet: Konrad Adenauer, het Franse plan voor een Unie van Staten en de opdracht aan de hedendaagse Duitse Europese politiek* (Nijmegen 2001) 19.

²⁶ BZ, 'Gesetz vom 15. Juni 1963 zu der gemeinsamen Erklärung und zu dem Vertrag vom 22. Januar 1963 zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Französischen Republik über die deutsch-französischen Zusammen-

de preambule expliciet te stellen dat aan de relaties met de NAVO, de Verenigde Staten, de bestaande Europese Gemeenschappen en het Verenigd Koninkrijk niet getornd zou kunnen worden en zelfs gestreefd zou worden naar een versteviging van de samenwerking, kon het op 22 januari 1963 gesloten Frans-Duitse Samenwerkingsverdrag ook op goedkeuring van een meerderheid in de Bondsdag rekenen.

De totstandkoming van het Frans-Duitse Samenwerkingsverdrag leidde tot verontruste reacties op het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken. Op 30 januari 1963 schreef De Vos van Steenwijk een memorandum aan alle directies van het ministerie waarin hij concludeerde dat het Samenwerkingsverdrag een groot succes voor de Gaulle was. Ondanks het feit dat Adenauer de ondertekening van het verdrag als een 'bekroning van zijn levenswerk' had betiteld, was de conclusie van De Vos van Steenwijk geheel anders. Zo beweerde hij dat Adenauer simpelweg niet in de politieke positie was geweest om het voorstel van de Gaulle af te wijzen en het 'niet te verwachten is dat het verdrag nieuwe voordelen aan Duitsland zal opleveren'.²⁷ Volgens De Vos van Steenwijk had president de Gaulle bij het realiseren van zijn politieke doel, Europa als een troisième force tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, een stap in de goede richting gezet: 'De Gaulle is er in geslaagd Bonn te doen opteren voor Parijs i.p.v. voor Washington'.²⁸

Met de ondertekening van het Frans-Duitse Samenwerkingsverdrag had president de Gaulle een begin gemaakt met de Europese politieke samenwerking. Hoewel het plan van de Gaulle rekening hield met de deelname van alle zes EEG-lidstaten, moest hij door de opstandigheid van Nederland en België genoeg nemen met een bilateraal verdrag met de Bondsrepubliek. Maar ondanks het mislukken van de 'Unie van Staten', toonde de Gaulle met het afsluiten van het Samenwerkingsverdrag aan dat Frankrijk zich niet liet regisseren door kleine mogendheden als Nederland en België.

De conclusie van De Vos van Steenwijk dat Adenauer simpelweg niet bij machte was om het bilateraal initiatief van de Gaulle af te wijzen, doet geen recht aan de naoorlogse Europese politiek die Adenauer voerde. Het Samenwerkingsverdrag voldeed in alle opzichten aan de drie pijlers waarop Adenauers politiek berustte. De Bondsrepubliek had zich in een nieuwe Europese samenwerking ingekapseld ('Westbindung') en zou daarin op basis van gelijkheid ('Gleichberechtigung') participeren. Van groter belang was het feit dat Adenauer met het Frans-Duitse Samenwerkingsverdrag zijn streven naar verzoening met Frankrijk had kunnen verwezenlijken.

De Gaulle had een begin gemaakt met een intergouvernementele samenwerking, Adenauer kreeg naar eigen zeggen de 'bekroning van zijn levenswerk' en Nederland had de totstandkoming van de 'Unie van Staten' weten te dwarsbomen. Toch kan niet gesteld worden dat Nederland zich, na de ratificatie van het Frans-Duitse Samenwerkingsverdrag, in een gelukkige positie bevond. De voornaamste reden voor Nederland om oppositie tegen de plannen voor een 'Unie van Staten' te voeren, was de dreigende 'Frans-Duitse blokvorming' in West-Europa. Deze vrees was voor Nederland aanleiding geweest om onophoudelijk te eisen dat het Verenigd Koninkrijk betrokken moest worden in de Europese politieke samenwerking. Nu de Gaulle de deelname van het Verenigd Koninkrijk aan de EEG had tegengewerkt en bovendien een bilateraal verdrag met de Bondsrepubliek had gesloten, stond

Nederland feitelijk met lege handen: geen Britse participatie in de EEG en een verdrag dat het fundament legde voor de zo gevreesde 'Frans-Duitse blokvorming'.

Het gevolg van opstandigheid

De Nederlandse politieke tactiek van 'schijn ophouden' had als doel de totstandkoming van de Gaulles plan voor een intergouvernementele 'Unie van Staten' te dwarsbomen, teneinde een 'Frans-Duitse blokvorming' in Europa te voorkomen. Bij de uitvoering van deze tactiek hield Nederland, en dan met name minister van Buitenlandse Zaken Luns, vast aan zijn (onmogelijke) eisen voor supranationaliteit en de deelname van het Verenigd Koninkrijk aan het onderhandelingsproces.

Om deze opstandigheid als 'een hoogtepunt van de naoorlogse Nederlandse buitenlandse politiek' te typeren, gaat te ver.²⁹ De tactiek van Nederland zou wellicht hebben geleid tot een vertraging van de onderhandelingen, maar zou deze nooit op eigen kracht hebben kunnen stoppen. Immers, wanneer het Verenigd Koninkrijk zich op 31 juli 1961 niet kandidaat had gesteld voor het lidmaatschap van de EEG, had Luns niet hoeven rekenen op de onvoorwaardelijke steun van België, was zijn eis voor deelname van het Verenigd Koninkrijk inhoudsloos gebleven en had de Gaulle, door de ontstane haast in de onderhandelingen, geen overdaad aan pressie op de overige onderhandelaars hoeven uitoefenen. Het effect van de officiële kandidatuur van het Verenigd Koninkrijk op de onderhandelingen over de 'Unie van Staten' hebben er dus voor gezorgd dat Nederland in staat was de plannen van de Gaulle te blokkeren. Om het einde van de 'Unie van Staten' uiteindelijk toe te schrijven aan de Nederlandse oppositie gaat voorbij aan de ontwikkelingen die de Nederlandse politieke tactiek tot het gewenste resultaat hebben gebracht.

Het resultaat van de Nederlandse opstandigheid kan evenmin als een hoogtepunt worden getypeerd. Nederland stond na de totstandkoming van het Frans-Duitse Samenwerkingsverdrag met lege handen. De deelname van het Verenigd Koninkrijk aan de EEG was door de Gaulle tegengehouden en de gevreesde 'Frans-Duitse blokvorming' in Europa leek door de totstandkoming van het Samenwerkingsverdrag in gang gezet. Zowel de tegenwerking van Britse deelname aan de EEG als het bilateraal verdrag tussen Frankrijk en de Bondsrepubliek toonden aan dat de Gaulle en Adenauer zich bij hun Europese aspiraties niet lieten regisseren door een kleine mogendheid als Nederland. De beslissing van Nederland om geen medewerking te verlenen aan de 'Unie van Staten' noch aan het Frans-Duitse Samenwerkingsverdrag, was onverstandig. Op het moment dat Frankrijk en de Bondsrepubliek aangaven dat zij desnoods met zijn tweeën wilden doorgaan, had Nederland zich op zijn politieke positie in Europa moeten beraden en zich moeten realiseren dat niet Nederland, maar Frankrijk en de Bondsrepubliek de dienst uitmaakten. De opstandige houding in het onderhandelingsproces van de 'Unie van Staten' en het afwijzen van deelname aan het Samenwerkingsverdrag leren dat in Nederland dat besef ontbrak. Wanneer Nederland zich bij zijn positie in Europa had neergelegd en op de Frans-Duitse initiatieven was ingegaan, had het zichzelf tenminste nog de mogelijkheid verschaft om enige invloed uit te oefenen op het Europese integratieproces.

menarbeit (Auszug "Präambel"). In: Code GS / periode 1955-1964 / Europese Politieke Samenwerking / map 1902.

²⁷ BZ, memorandum De Vos van Steenwijk aan BZ getiteld: 'Frankrijk, Europa en het Westen: ofwel, het continentale stelsel nieuwe stijl' (30-01-1963) 9. In: Ibidem.

²⁸ Ibidem 11.

²⁹ D. Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland* (Utrecht 1995) 216.

Getijden in 's lands politieke geschiedenis, de jaren 1970 en 1980

• Dries van Agt

Op 27 september 2002 vond aan de KUN een door de afdeling geschiedenis, het Instituut voor Leraar en School en de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen georganiseerde nascholingsconferentie plaats over het CE-onderwerp 'Politiek systeem en politieke cultuur in Nederland, 1950-1990'. Een van de sprekers was oud-premier Dries Van Agt. Onderstaande tekst is de neerslag van zijn voordacht.

Over de selectie van bewindslieden

In het zeer nabije verleden hebben we ons gezamenlijk verwonderd over rariteiten in de jongste kabinetsformatie en vooral over de procedure voor de selectie van bewindslieden. Het meest curieus was wel hoezeer de keuze van sommige raadslieden der Kroon afhankelijk bleek te zijn van Ferry Hoogendijks contacten over het tuinhok ergens in het Gooi. In een tijd waarin Jan en alleman oreert over de wenselijkheid bestuurders, burgemeesters met name, voortaan door het volk te laten kiezen werden op nationaal niveau bewindslieden tot het ambt geroepen door *kingmaker* Ferry!

Denk overigens niet dat er vroeger geen vreemde dingen gebeurden bij formaties. Mijn eigen entree in de nationale politiek, om maar een voorbeeld te noemen, was ook nogal zonderling. Na de parlementsverkiezingen van 1971 probeerde Barend Biesheuvel een kabinet bijeen te knutselen van maar liefst vijf coalitiepartijen: de drie zogeheten confessionelen (die later fuseerden tot het CDA), de VVD en - u herinnert het zich nog? - DS'70, een destijds afspitsing van de PvdA. Dat was natuurlijk een heel gecompliceerde puzzel. Niettemin kreeg de formateur de boel voor mekaar.

Maar op het allerlaatst kwam er nog een kink in de kabel. Aan de vooravond van de beëdiging van het nieuwe kabinet en de presentatie ervan aan de pers nokte een van de ingelijfde ministers als nog af: het ging om een KVP'er bestemd voor Justitie. Biesheuvel, plotseling in nood, nam contact op met het dagelijks bestuur van de KVP, toevallig in vergadering bijeen, met het gebiedende verzoek hem dezelfde avond nog een kandidaat voor Justitie te leveren. Dat bleek voor het overrompelde bestuur allerm minst gemakkelijk. Dus wat te doen? Iemand kwam toen op het idee op zoek te gaan bij de Katholieke Universiteit. Korte tijd later rinkelde de telefoon ten huize van de, inmiddels legendarische, professor Frans Duynstee, toen decaan van de juridische faculteit. Of hij misschien een Justitieminister voorradig had? Jawel, zo sprak de deken na slechts kortstondig beraad, neem de hier pas onlangs benoemde Van Agt maar, die kunnen we het beste missen. Zo geschiedde het. Ik kwam naar Den Haag en bleef daar ruim elf jaar, als minister en later als minister president. Het kabinet-Biesheuvel werd al in 1973 opgevolgd door het kabinet-Den Uyl. In 1977 moest ik zelf premier worden (ik begon er met knikkende knieën aan) en dat ben ik tot eind 1982 gebleven.

Inderdaad, het kan raar lopen met ministersbenoemingen. Maar weet u wat ook merkwaardig is? Dat iedereen zomaar pardoes minister (of staatssecretaris) kan worden. Voor het bereiken van allerlei hoge

posities in het bedrijfsleven en bij de overheid moet de gegadigde met goed gevolg een psychologische test doorstaan, erop gericht om chaoten en neuroten uit te ziften maar bewindspersoon kun je zomaar worden!

Naschokken van de culturele revolutie

De jaren zeventig waren een wilde tijd. De culturele revolutie aan het eind van het decennium daarvoor werd nog door een reeks van naschokken gevolgd. Beproefde instituties en geijkte gedragscodes werden nog bedolven onder de lava van tomeloze vernieuwingsbewegingen. Nagenoeg alle vormen van gezag kwamen onder kritiek en moesten het ontgelden. Verfrissend was het in menig opzicht en zelfs bevrijdend. Bevrijdend maar ook verwoestend. Eertijds voelde menigeen zich opgekooit in een benauwd huis zonder uitzicht. Toen kwam, ultimo jaren zestig, de bulldozer. Nu is er een ver reikend panorama maar het is merendeels woestijn wat je ziet en mensen voelen zich gedesorienteerd en eenzaam. Het cultuur-ideologische oproer, dat nog tot in de jaren zeventig woedde, ging tekeer tegen belemmeringen van individuele vrijheid. Vrijheidsbeperkingen werden veelal als bevoogding, ja onderdrukking ervaren en daarom bestreden. Nederland verkeerde in een vlag van rebellie, vechtend voor morele dekolonisatie, verdwaasd door de passie voor vrijgevochtenheid.

In de politieke wereld van die dagen, en nog enige tijd nadien, beschouwden bijna alle partijen zich als progressief. Als ze zich niet aldus etiketteerden, hielden ze zichzelf en anderen voor dat ze het niettemin waren. Iedereen wilde voorwaarts, al hadden de meesten maar een vage voorstelling omtrent het waarheen. Lemmingen op drift, zo leek het.

Progressief behoorde je te zijn, dat was het ethos niet alleen van de zich als progressief afficherende partijen (PvdA, D'66, PPR) maar ook van de KVP en ARP ten tijde van het kabinet Den Uyl. En ook nadien nog: daarom was er, vooral binnen de ARP maar ook wel binnen de KVP, zoveel tegenzin en zelfs weerstand tegen de vorming van kabinet-Van Agt/Wiegel in 1977 in plaats van het verhoopte en alom verwachte Den Uyl II. Progressief hield in: alles op de schop en de Nederlandse samenleving grondig hervormen, liefst met ingang van gisteren. Natuurlijk waren er wel gradaties van progressiviteit. Vandaar dat het kabinet-Den Uyl de betiteling kreeg van rood met een witte rand (in de witte rand zaten de bedachtzamer confessionelen). Politieke spanningen groeiden in die coalitie niet alleen doordat de hervormingsplannen van het uitdrukkelijk progressieve drietal ambitieuzer waren en haastiger dan wat wij, 'confessionelen', wijs achtten maar ook door de meerderheidsstrategie van verklaard links, een strategie die door ons als dominant en soms zelfs arrogant werd ervaren. Uiteindelijk bezweek het kabinet-Den Uyl aan de in de loop der jaren geaccumuleerde spanningen en frustraties.

Binnen het progressieve blok in het kabinet-Den Uyl was de ideologische geladenheid sterk en de groepsdiscipline strak. Zelfs sterke persoonlijkheden als Duisenberg op Financiën, Vredeling op Defensie en Van der Stoep op Buitenlandse Zaken werden, zij het soms met grote moeite, in het gareel gebracht. Zo werd Duisenberg, die het project voor een half open Oosterscheldedam veel te duur vond, uiteindelijk gedwongen toch daarvoor te stemmen, om slechts één voorbeeld te noemen. De enige die zich niets liet gezeggen was de eigenzinnige en briljante Hans Gruyters (in de jaren veertig klasgenoot van mij op het gymnasium in Eindhoven), de enige D'66-minister destijds. Diens verrukkelijke grappen hebben heel wat ontsteltenis en verontwaardiging teweeggebracht in beide politieke kampen. Mijn politieke geestverwanten zijn jarenlang boos gebleven over zijn uitlating dat hij, telkens

nadat hij een confessioneel een hand had gegeven, dadelijk zijn vingers ging natellen. Zijn progressieve makkers, die zich solidariseerden met bijna elke groep van betogers met borden vol leuzen, vooral in Amsterdam, joeg hij op de kast door zich tijdens een ministerraadsvergadering luidop af te vragen: 'Dat sommige lieden een plank voor hun kop hebben, daar kunnen ze niks aan doen, maar daarmee hoeven ze toch niet op straat te lopen'.

Het verlamme monisme

Nu enkele andere notities over het politieke krachtenveld. Hoe gerespecteerd Joop den Uyl ook was, eveneens buiten zijn eigen partij, om zijn intelligentie en dossierkennis en gewaardeerd om zijn sociale bewogenheid, toch was zijn politieke speelruimte heel beperkt.

Niet alleen hield hij steeds terdege rekening met de PvdA-fractie in de Tweede Kamer maar ook - en dat is tenslotte zijn ondergang geworden - met zijn partij, het partijcongres zowel als de partijraad. Die partijorganen bemoeiden zich veeleisend en intensief met de politieke handel en wandel van de eigen ministers. Bij de andere partijen was dat veel minder het geval. Minstens voor wat betreft de PvdA had je dus toentertijd een monistische cultuur in het kwadraat: de parlementaire fractie en zelfs de partijbonzen regeerden mee.

In latere jaren veranderde de situatie. Toen in 1977 een CDA/VVD-kabinet tot stand kwam, was het afgelopen met de bemoeizucht van partijen, zulks in de lijn van de cultuur van politieke terughoudendheid die in deze partijen al lang bestond. Wel werd in 1977 ook het kabinet-Van Agt/Wiegel ingekapseld in een monistische relatie met de verwante Kamerfracties. Bij de VVD was dit overigens minder geprononceerd dan bij het CDA en wel omdat de VVD er heel content over was weer in de regering te zitten, terwijl in de CDA-fractie een mokkende minderheid zat die liever een anders gekleurd kabinet had gezien. In 1982 trad Ruud Lubbers aan, eveneens met een CDA/VVD-kabinet van parlementaire aard. Parlementair van karakter waren eveneens de kabinetten gevormd in 1986, 1989, 1994, 1998 en 2002.

Hechte bindingen met de Kamerfracties op wier steun een coalitiekabinet is gebouwd creëren allicht een monistische cultuur waarin zich een zeker medebewind door de regeringsfracties ontwikkelt. In de loop der jaren heeft die ontwikkeling zich verhevigd. Ellenlange regeerakkoorden, gemaakt bij de totstandkoming van een kabinet, maken voor de regering de beleidsruimte alsnog krappere en de afhankelijkheid van Kamerfracties steeds knellender. Zo zijn we van lieverlee terecht gekomen in een politieke cultuur waarin afspraken vooraf over allerlei in de actualiteit opkomende zaken tussen de minister-president en de bevriende fractievoorzitters, in de beslotenheid van het Torentje, het gemeen overleg tussen kabinet en Kamer steeds verder uithollen en denatureren. In de jaren tachtig heeft deze ontwikkeling funeste proporties aangenomen en in de jaren negentig is het nog erger geworden. Deze trend is meerdimensionaal zorgwekkend. Vooreerst al omdat de regering steeds minder ontvankelijk wordt, zeg maar dover, voor behartigenswaardige ideeën en voorstellen die door de oppositie worden aangedragen. De landsbestuurders worden bijziend. Het gevaar groeit daarbij dat de oppositie op den duur verkommert in frustratie en gaat inboeten aan creativiteit.

Een nog ernstiger bezwaar is dat de kiezers steeds meer hun belangstelling verliezen voor het functioneren van het parlement, de werking van het democratisch stelsel, de verantwoording van gevoerd of voorgenomen beleid. Deze vervreemding bij het electoraat tast de vitaliteit van onze democratie aan. Gelukkig wordt nu geprobeerd het parlementaire debat te revitaliseren. Het jongste regeerakkoord, dat van 2002, is geen boekwerk meer, zij het toch uitvoeriger dan aanvankelijk beoogd, en gestreefd wordt naar een opener communicatie met de volksvertegenwoordiging. Of en in hoeverre dit gaat lukken, daarover zullen we pas na verloop van tijd kunnen oordelen. Dat zou pas echt een omslag worden in de politieke cultuur.

De waarde van ideologische verscheidenheid

Het veruit belangrijkste verschil tussen de politieke cultuur van de jaren zeventig en die van de jaren tachtig is natuurlijk de verschrompeling van de ideologieën. In de periode Den Uyl en even nadien nog ontbrandden in het parlement herhaaldelijk laaiende debatten over ideologisch geladen kwesties. Als minister van Justitie heb ik veel van die stormen beleefd. De abortuskwestie was zo'n controversiële zaak, culminerend in de rel over de (mislukte) poging de Bloemenhovekliniek door middel van beslaglegging te sluiten. De baas-in-eigen-buik beweging kreeg een heftige resonans in de Tweede Kamer. Om het zelfbeschikkingsrecht ging het en tegen de overheid als zedenmeester, zoals het - want zo klonk het overtuigend - vaak geponoerd werd. De ideologie van zelfbeschikking doorgloeide ook het debat tegen filmkeuring en voor schrapping van het pornografieverbod uit onze strafwet. Ik herinner mij nog hoe ik pleitbezorgers van die schrapping in de Tweede Kamer ooit witgloeiend maakte door te antwoorden dat ik mijn schaarse tijd beter kon gebruiken dan voor het verschaffen van vrijdom aan vunzige blaadjes, onluisterende plaatjes en gore praatjes. In het kabinetsberaad en vervolgens in het parlement vlogen er soms de vonken af wanneer er gediscussieerd werd over de defensiebegroting, over de herziening van de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst, zelfs over de toelaatbare haardracht voor dienstplichtigen.

Actiegroepen liepen in de jaren zeventig te hoop tegen kernenergie: blokkades van de centrales in Borssele en Dodewaard en luidruchtige instemming daarmee ter linkerzijde. Zelfs mocht ik, inmiddels premier geworden, niet verklaren dat de gevaren van het gebruik van kernenergie werden overschat en dat de bezwaren van de ongeremde toepassing van fossiele energiedragers (CO₂, broeikaseffect, klimaatverandering) werden overschat.

En er was nog heel wat meer. Onder de ideologische leuze 'spreiding van inkomen, kennis en macht' werd er op het scherpst van de snede gestreden over een wet op de vermogensaanwasdeling bedoeld om werknemers bij stukjes en beetjes mede-eigenaar te laten worden van hun bedrijven, over versterkte zeggenschap voor ondernemingsraden en, niet te vergeten, over Van Kemenades plannen voor de middenschool.

Aan het eind van de jaren zeventig kwam daarbij de massale commotie en het massieve verzet tegen het NAVO-dubbelbesluit.¹ Circa een half miljoen mensen op straat om tegen die plaatsing in Nederland te demonstreren, zinderende debatten in de Kamer, dat waren boeiende tijden!

Graag een scheutje zelfspot

We beleefden toen het hoogtij van het geloof in de maakbaarheid van de samenleving. Misschien was het daarom dat het verrichten van politieke werkzaamheden beschouwd werd als een opdracht van de hoogste orde. Met uitzondering van een handvol cabaretiers is de Hollander toch al onbekwaam tot relativiseren en nauwelijks bij machte tot zelfspot. Zelf geboren en getogen in het land van Hertog Jan, ooit onder Bourgondisch bewind, gedroeg ik mij in dat opzicht nogal eens deviant en dat riep telkens wrevel op. Het bontst heb ik het wel gemaakt ergens in de zomer van 1977. We waren toen al eindeloos veel weken in onderhandeling over de vorming van een vervolgkabinet-Den Uyl toen ik er door mijn secretaresse aan werd herinnerd dat ik, lang tevoren al, toegezegd had de wielerronde van Boxmeer te komen afschieten. Nu is dat - voor wie dat nog niet weet - niet zomaar een koers. Al sinds jaar en dag wordt de ronde van Boxmeer verreden daags na de joyeuse entrée van het Tour de France peloton op de Champs Elysées in Parijs en, wonderlijk genoeg, van de grote vedetten komen er veel 's anderendaags in Boxmeer aan de start.

Met een smoes verliet ik de formatiegesprekken laat in de middag, onder de afspraak dat we vroeg in de avond aan het Binnenhof de sessie zouden hervatten. Dat liep natuurlijk mis. Ik bleef veel te lang onder het wielervolk hangen en vertrok laat naar Den Haag. Toen we onderweg in de dienstauto de radio aanzetten, hoorden we, aanvankelijk met verbijstering en dan met hilariteit, dat er een periodiek herhaald opsporingsbericht werd uitgezonden, kennelijk afkomstig van verslaggevers die getuigen waren van het groeiende ongeduld van mijn wachtende medeonderhandelaars. Bij aankomst in Den Haag trof ik de heren - heel begrijpelijk - aan in een ijzige stemming, de sfeer was om te snijden. Nadien verliep de formatie nog moeizamer dan daarvoor al. Geschiedschrijvers met een fijne neus zullen later de niet-totstandkoming van het beoogde progressieve vervolgkabinet mede in verband brengen met het wielincident. De Ronde Van Boxmeer heeft, denk ik, een wending gegeven aan de politieke geschiedenis van ons land.

Enige dagen na Boxmeer moest ik naar Koningin Juliana op Soestdijk. De minister van Justitie was weer aan de beurt voor een van de periodieke gesprekken met het staatshoofd. Maar die keer ging het niet alleen over justitiezaken. De koningin opende het gesprek met een verbloemde berisping over mijn onordelijk gedrag van onlangs in de formatie. Of ook ik niet van oordeel was, vroeg ze, dat het land zo spoedig mogelijk weer een voluit bevoegd kabinet moest krijgen. Met ander woorden: waarom bent u eergisteren zolang tussen de coureurs in Boxmeer blijven hangen? Een delicate vraag. 'Majesteit', antwoordde ik, 'dat kan ik u niet helemaal uitleggen. Hier stuiten we op het verschil tussen Rome en de Reformatie.' Dat viel goed, de Koningin heeft er zelfs hartelijk om gelachen.

¹ Het besluit nucleaire raketten voor de middellange afstand te plaatsen in vijf Europese landen waaronder Nederland (als antwoord op de plaatsing van soortgelijk wapentuig door de Sovjet Unie) met het aanbod aan de Sovjets om te onderhandelen over wederzijdse verwijdering van deze vervaarlijke wapens.

Brak water

Terug nu naar de vergelijking tussen de jaren zeventig en tachtig. De ideologische stormen bedaarden, Ruud Lubbers kondigde een *no-nonsense* aanpak af. Geen tijd meer voor ideologisch gebazel, sanering van de uit de hand gelopen overheidsfinanciën werd het parool. Allemaal samen bezuinigen en verder geen babbels. Eindelijk was in stad en land het besef gerijpt dat de staatsschuld veel te hoog was opgelopen, dat de verzorgingsstaat onbetaalbaar duur was geworden, dat de werkloosheid een rampzalige omvang had aangenomen als gevolg van de jarenlang volgehouden verjubeling van collectieve middelen en van buitensporige arbeidskosten en dat onze concurrentiepositie op de wereldmarkt ernstig was aangetast. In dat klimaat kon het fameuze Akkoord van Wassenaar worden gesmeed: in de plaats van de pittige polarisatie van voorheen kwam het poldermodel. In zeker opzicht keerde Nederland toen terug naar de sfeer van de naoorlogse wederopbouwtijd. Het parlementaire debat verschraalde, politiek werd saai, het Binnenhof werd een introverte debatingclub waarin een vervreemdend jargon gaandeweg de overhand kreeg. De climax van de ontideologisering werd tenslotte bereikt in de jaren negentig toen de PvdA en de VVD vervloeiden tot Paars (met een likje D'66-groen erbij). Best begrijpelijk dat er alom naar werd gehunkerd de christen-democraten eindelijk eens naar de oppositie te verwijzen en voor het CDA zelf werd het een leerzame loutering. Per saldo werd het niettemin de dood in de pot. Brak water was het geworden waarin slechts politieke weekdieren gedijen.

En nu? Het curiositeitenkabinet van CDA, LPF en VVD gaan we bij een volgende gelegenheid evalueren.

(advertentie)

GOLLUM

Antiquariaat Gollum
Een bezoek zeker waard!
Voorraad kunstboeken, klassieken, Ned. Literatuur;
specialist in oude landkaarten en oude prenten
Van Welderenstraat 41, 6511 MC Nijmegen

Geef de pen door...

Klerken van Clio

• Peter Altena

Mijn eerste historicus bestond echt en hij heette Piet Hasselton. In 1968 zoog hij met verve aan zijn peukje, zijn leven leek ervan af te hangen en de klas hing aan zijn lippen. Zijn lessen begon hij vaak met 'een paar conclusies vooraf'. Deze averechtse visie stond mij wel aan. Lange tijd was deze historicus in het leven mijn voorbeeld: ik speelde met vuur en de gedachte historicus te worden.

Mijn tweede historicus heette ook Piet en hem heb ik niet gekend: hij bleek zojuist overleden. Zijn dochter zat bij mij in de klas en haar rokken waren niet bij de tijd. Onduidelijk of dat samenhang met het beroep van haar vader. Voor de volledigheid meld ik nog dat we in het huis van de te vroeg gestorven historicus begin december 1968 pakjesavond vierden. Hoe hij zijn lessen ooit begon, weet ik niet. Het leek me in elk geval niet verstandig deze historicus na te volgen. Hij was een foto op de vensterbank geworden en een bron waaruit gemakkelijk tranen wel-

den. De historicus was aanvankelijk een roker, daarna een foto en uiteindelijk fictie.

In de prachtige novelle *De nacht der Girondijnen* (1957) van Jacob Presser is de hoofdpersoon een historicus: Jacques Suasso Henriques schrijft in de strafbarak in Westerbork, aan de vooravond van zijn transport naar 'Vernichtungslager' Sobibor de geschiedenis van zijn leven. Suasso herinnert zich al schrijvend episodes uit zijn leven als leraar en episodes uit de wereldgeschiedenis. Het is vooral de Franse Revolutie die naast het eigen leven geplaatst wordt: aanvankelijk is dat nevenschikkend, allengs echter raken de Terreur van Robespierre en de terreur van de nazi's in de beleving vermengd, kort voor het dichtslaan van het boek wint de werkelijkheid van de eigentijdse verschrikking het van de uit Carlyle en Lamartine geputte 'romantische' gruwelen. De historicus Suasso wendt zich in de novelle tot het heden. Parallel daaraan loopt een andere bekering van de historicus: de geassimileerde jood Jacques ontwaakt in het aangezicht van de dood als Jacob, hij hervindt als het ware zijn joodse identiteit.

In *la Place de la Bastille* (1981) van Leon de Winter gaat het om een jonge joodse historicus: Paul de Wit, die onderzoek doet naar het toeval in de geschiedenis van de mislukte vlucht van Lodewijk XVI, maar eigenlijk zoekt hij naar zijn tweelingbroer. Die tweelingbroer is in de oorlog niet bij pleegouders in Overijssel terecht gekomen, maar verdwenen, misschien wel in de richting van Parijs, waar Paul voor zijn onderzoek de Bibliothèque Nationale bezoeken gaat. Van erg veel 'geloof' in de geschiedenis heeft de historicus geen last: 'Geschiedenis was betekenisloos, mijn bestaan een broze constructie, die in de loop van de jaren versterkt zou worden door opgewaaid zand en hardnekkig mos dat overal wilde groeien'. In dat opzicht lijkt de hoofdpersoon een kloon van De Winter die zijn boek als motto een uitspraak van Fontenelle meegaf: 'L'histoire n'est qu'une fable convenue'.

Om tot zijn broer en zichzelf te komen, moet de historicus de Geschiedenis afzweren, nu ja tot betekenisloosheid relativieren, de historicus moet bovendien het eigen leven willen zien als 'een constructie'.

Misschien dat het aan de weergave ligt, die ik van beide novellen gaf, maar de verbeelding van de historicus oogt nogal schematisch: Geschiedenis als vijand van het heden, als fabeltje. Beide historici hebben de Geschiedenis – en opvallend genoeg: in beide gevallen de Franse Revolutie – nodig om de eigen (joodse) bestemming te vinden. Het bestuderen en distantiëren van de Geschiedenis, een proces van bekering haast, wordt zo een existentiële kwestie.

Verrukkelijk naïef in vergelijking daarmee is de historica Antonia Graving in *Huurders en onderhuurders* (1971) van Hella S. Haasse: zij merkt niet dat de bacchanalia die zij in haar studie in het Rome van 186 voor Christus situeert, in het huis waarvan zij de zolder bewoont in verschrikking herhaald worden. Zij wil graag 'een verhaal' vertellen en staat met dat verhaal met de rug naar de werkelijkheid, die in de roman van Haasse uiteraard óók fictie is. De historica Antonia Graving distancieert zich niet van de Geschiedenis, al heeft die ook voor haar kenmerken van een 'verhaal', maar zij neemt vooral afstand van het vuile leven.

Gehavend verlaten de papieren klerken van Clio het verhalen en vertellen.

In de zeventiende en achttiende eeuw gaven romanciers hun verziensels uit voor Geschiedenis. Om die reden boden schrijvers in die eeuwen in hun romans een overvloed aan documenten, voetnoten en zinloze verwijzingen naar tijden en plaatsen.

Tegenwoordig mishandelen romanciers geschiedschrijvers. In de prachtige roman *Land van genade* (1989) van Kees 't Hart verweert de hoofdpersoon zich haast maniakaal tegen geschiedschrijvers: 'Ziet u dan niet dat de geschiedschrijving als een giftige wolk boven onze stad hangt?' 'Historicus! Het oudste beroep van de wereld!'

Zinloos geweld? Jalousie de métier? Romanciers gedragen zich tegenwoordig alsof zij superieur zijn aan historici, zij ontstelen de historici de Geschiedenis en maken er een verhaal van.

Dat leidt soms tot pijnlijke mislukkingen als *Het zesde bedrijf* (1999) van P.F. Thomése, waarin de schrijver Etta Palm in bordkarton neerzet en mechanisch ohlala laat kreunen, en soms tot schitterende 'historische romans' als *Noorderburen* (1991) van Nico Dros en *Het plezier van de duivel* (1995) van Daphne Meijer, waarin vreemde en vertrouwde geschiedenissen verteld worden.

De mooiste historische roman is een roman die zelden zo gezien wordt: *Mystieke Lichaam* (1986) van Frans Kellendonk. De roman heeft als ondertitel 'Een geschiedenis' en geeft niet slechts een hilarisch en pijnlijk portret van de teloorgang van de zo vanzelfsprekend ogende naoorlogse wereld – gecorrumpeerd door de prominentie van geldzucht en procreatie en getekend door het wegteren van kunst en schoonheid in AIDS -, maar kent daarnaast een uiterst ironisch optreden van de Geschiedenis met Kapitaal. Kellendonks beschouwingen in fictie over de Geschiedenis kennen een diepgang waarbij de pretentieuze praatjes van de historicus uit De Winters *la Place de la Bastille* verbleken tot babbeltjes.

De dichter die de Geschiedenis tot hymnen stolt, is H.H. ter Balkt: in zijn *Laaglandse hymnen* (1993-2002), maar ook in *Helgeel landjuweel* (1997) en in andere bundels heeft Ter Balkt de geschiedenis averechts laten glanzen, grommen, schreeuwen, fluisteren en liegen: hij laat de Middeleeuwen spreken, de biografen van Karel de Grote stotteren, Luther en Calvijn twisten, cartografen het land in beeld brengen, de karossen door Nijmegen rijden ten tijde van het vredescongres, Willie en Van Speijk het luchtruim kiezen, de kinderarbeid bestrijden en Bergkamp schitteren. De dichter, onlangs onderscheiden met de P.C. Hooftprijs, rolt zijn sigaret, speelt met vuur en zucht diep. Hij zegt dat ik niet zo moet overdrijven, maar als hij leest en spreekt, hang ik aan zijn lippen.

De ware klerken van Clio zijn de romanciers en dichters. Bij hen geen conclusies vooraf en – als het goed is – ook niet achteraf.

De pen wordt doorgegeven aan Dr. Myriam Everard (1952) omdat zij naar hartelust onderzoekt en vrijmoedig schrijft. Everard is werkzaam te Leiden als wetenschappelijk onderzoekster op het gebied van de gendergeschiedenis.

Rectificatie

Per abuis is in de vorige aflevering van *Geef de pen door...* van de hand van Jan Kuijs een aantal typografische fouten geslopen. Enkele Nijmeegse straatnamen zijn hierdoor niet correct weergegeven. Onze excuses.

(advertentie)

restaurant **HET SAVARIJN**

Lunch: maandag t/m vrijdag vanaf 12.00 uur
Diner: maandag t/m zaterdag vanaf 17.00 uur

zondag rustdag

Van der Bruggenstraat 14, 6511 SL Nijmegen
reserveren onder nummer 024 – 323 26 15

Boeken Top 5

• Tom Hopman

Voor deze vaste rubriek stelt een historicus of historicus in spe op verzoek van de redactie een Boeken Top 5 samen: een lijst van werken die een blijvende indruk hebben gemaakt en van invloed zijn geweest op zijn of haar vorming – als wetenschapper, historicus en als mens. Na de beroepshistorici Krijn Panters en Hans Blom wordt het hoog tijd om weer een student aan het woord te laten. Tom Hopman (1981) is in 1998 begonnen aan de HBO lerarenopleiding geschiedenis. Hij is in 2001 overgestapt naar de studie geschiedenis aan de KUN. Momenteel houdt hij zich voornamelijk bezig met mentaliteitsgeschiedenis.

In dit tijdschrift bestaat de Boeken Top 5 meestal uit wetenschappelijke werken. Vaak zijn het historische werken, soms zijn het romans. Deze keer zal het grootste gedeelte van de Boeken Top vijf bestaan uit romans. Dit heeft twee redenen. Enerzijds is de lijst van wetenschappelijke boeken die ik gelezen heb betrekkelijk kort. Anderzijds verstaan romans bij uitstek de kunst mij te bekoren en wetenschappelijke boeken (nog) niet. Het lezen van wetenschappelijke literatuur vergt een andere instelling dan het lezen van romans. Waar het bij romans veelal om het grotere geheel draait, het verhaal en het plot, daar draait het bij de wetenschappelijke literatuur om het detail. Wetenschappelijke literatuur lezen vergt dus oefening.

1. Harry Mulisch, *De ontdekking van de hemel* (Amsterdam 1992)

Het *magnum opus* van Harry Mulisch was het eerste (literaire) boek wat ik met zeer veel plezier gelezen heb, meerdere malen overigens. Wat mij zo aantrekt in deze roman is zijn omvattendheid. Mulisch heeft een enigszins merkwaardig beeld opgeroepen dat toch volledig gestoeld is op de werkelijkheid. Enerzijds zijn er fascinerende engelen tijdens intermezzo's in het verhaal en een kleine zwartharige (in tegenstelling tot de film) jongen die door het goddelijke bezield lijkt te zijn in zijn zoektocht naar de verloren gewaande stenen tafelen (waarbij overigens de gelijkenis met de Heilige Graal wel erg voor de hand ligt). Maar, anderzijds zijn er een prachtige vriendschap tussen twee mannen, Onno Quist en Max Delius (overigens ook goddelijk bepaald) en de menselijke onhebbelijkheden van zowel Onno als Max, gepaard met een enorme eruditie van Mulisch. In deze roman lijkt Mulisch geen vakgebied uit de weg te gaan; filosofie, religie, natuurwetenschap, filologie, politiek en geschiedenis komen allemaal aan bod. Voor de geschiedenisstudent in spe, die ik toen was, zijn dit aantrekkelijke onderwerpen. Maar de vriendschap tussen Onno en Max was toch het ultieme voor mij. Het vinden van zo'n vriendschap werd in mijn puberale onzekerheid een ideaalbeeld. En dat is het nog wel, hoewel ik weet dat ideaaltypes nooit de werkelijkheid kunnen zijn. Een vriendschap waarin zowel die onvoorwaardelijkheid als de intellectuele discussie in zitten, zoals bij Onno en Max, is voor mij, en ik denk voor velen met mij, een streven.

2. Donna Tartt, *De verborgen geschiedenis* (Amsterdam 1992)

Een ander verhaal, maar met een soortgelijk thema als *De ontdekking van de hemel*. Voor mij althans, want ook hier draait het om een vriendschap tussen een groep vrienden waarvan de basis eigenlijk de intellectuele discussie is. De groep classici, waar het verhaal om draait, is een groep waar je bij wilt horen, zondermeer. En voor mijn gevoel hoorde ik er ook bij, want ik kon mij vrij gemakkelijk identificeren met Richard Papen, een jonge, verlegen student uit een arbeidersmilieu. Misschien omdat mijn situatie een soortgelijke is, maar waarschijnlijk door het schrijverstalent van Donna Tartt. Deze Richard Papen wordt meegesleurd in de ontwikkelingen binnen het groepje classici, die aanvankelijk onschuldig zijn, maar zullen uitlopen op moord(en). Tartt verstaat de kunst om de moord(en) en alles wat daar bij komt volledig vanzelfsprekend te laten lijken. En de manier waarop de eerste moord plaats vindt kent eigenlijk wel een schoonheid. Voornamelijk vanuit historisch oogpunt; het gebeurt tijdens een *bacchanaal*. De gebeurtenissen rondom de moord(en) en het verdere verloop kennen een diachrone ontwikkeling waarin de lezer, beetje bij beetje het verhaal leert kennen en begrijpen. Donna Tartts verhaal is beeldend – bijna als in een film – en de spanning wordt op een knappe manier vastgehouden. Juist omdat het intrinsiek niet om de moord(en) gaat, maar over de bevestiging van een jonge student in een intellectuele vriendengroep en de ontwikkelingen binnen deze vriendengroep. Het is – voor mij althans – eerder een psychologisch drama dan een literaire thriller.

3. Hermann Hesse, *Narziss und Goldmund* (1930)

Bij het schrijven van deze Boeken Top 5 ben ik tot de ontdekking gekomen dat vriendschap klaarblijkelijk een belangrijke rol in mijn favoriete literatuur speelt. De sociale en psychische banden tussen mensen interesseren mij en dit komt dan ook weer terug in *Narziss und Goldmund* van Hermann Hesse. Maar bij Hesse is de vriendschap niet zozeer het onderwerp van het verhaal. Het onderwerp – zoals in veel van zijn werk – is zelfverwezenlijking. Wie ben ik en hoe kom ik tot mijzelf? De vriendschap tussen Narziss en Goldmund is het middel, de zelfverwezenlijking het doel. De beide vrienden ontmoeten elkaar in het klooster Mariabronn. Aanvankelijk is Narziss binnen de vriendschap de leraar (hij geeft ook letterlijk onderwijs aan het klooster) en Goldmund de leerling. Goldmund weet zich niet te aarden binnen het benauwende vacuüm van het klooster en besluit te gaan zwerven door het land. Beiden zoeken op een eigen manier naar zelfverwezenlijking; Narziss in de ratio, Goldmund in het gevoel. Na vele omzwervingen keert Goldmund weer terug naar het klooster en lijkt hij zijn levensweg gevonden te hebben. Hij is kunstenaar en in zijn beelden kan hij zijn gevoel uiten. Toch achterhaalt het gevoel hem telkens weer en bekruipt Goldmund het irrationele besef van verlangen en hoop. Pas bij zijn sterven kan Goldmund deze verlangens en hoop benoemen. Hij verlangt naar zijn (jonggestorven) moeder en hij zal haar nu weerzien. Goldmund heeft de weg gevonden, de rationele Narziss achterlatend met het ondraaglijke besef dat hij de weg nooit zal vinden. Hesse is zoekende en lijkt te kiezen voor het gevoel, boven de ratio.

4. Anton van der Lem, *Johan Huizinga. Leven en werk in beelden en documenten* (Amsterdam 1993)

Anton van der Lem geldt sinds jaar en dag als expert op het gebied van het leven en werk van Johan Huizinga (1872-1945). En met deze biografie heeft hij een uitstekende beschrijving gegeven van Johan Huizinga, daarbij gebruik makend van alle soorten documenten. Ook de tekeningen en etsen van (vooral de jonge) Huizinga worden vakkundig geanalyseerd. Het leven van Johan Huizinga is interes-

sant en niet alleen omdat hij een groot historicus was. Huizinga heeft namelijk een breed scala van werkzaamheden gehad – bijvoorbeeld als redacteur van *De Gids*, rector-magnificus van de Universiteit in Leiden, voorzitter van de Commissie voor Advies inzake de Rijksmusea, lid en later voorzitter van de afdeling Letterkunde van de Koninklijke Akademie enzovoorts – en hij is dan ook niet alleen maar historicus, maar (vooral) een historisch persoon, een cultuurdrager én cultuurcriticus. *In de schaduwen van morgen* (1935) is namelijk een reactie op de culturele crisis van de jaren dertig en de opkomst van het fascisme. Zijn culturele betrokkenheid blijkt ook uit de uitgebreide briefwisselingen van Huizinga met mensen als Jan Veth en Richard en Henriëtte Roland Holst. (Overigens zijn deze briefwisselingen in de jaren negentig verzameld en gepubliceerd door Anton van der Lem, in samenwerking met W.E. Krul en L. Hanssen). Het waardevolle van deze biografie is de nadruk die Van der Lem legt op de mens Huizinga, in plaats van de historicus Huizinga. De invloeden van het leven komen terug in het werk van Huizinga. Zoals de dood van zijn eerste vrouw Mary Vincentia Schorer (1877-1914), waardoor Huizinga pessimistischer wordt in zijn werk, al laat de nuchtere Groninger dit maar beperkt zien. De biografie van Van der Lem opent als ware het de geest van Huizinga.

5. Erwin Mortier, *Sluiterijd* (2002)

Erwin Mortier is meer een stilistisch schrijver dan een plotschrijver. Dit komt het best tot uiting in *Marcel*, zijn debuutroman. Maar, naar mijn idee moet een roman meer hebben dan alleen stijl, daarom is *Marcel* niet wat ik zoek in een roman. Stijl kan mijn inziens niet de basis zijn van een verhaal. Het is immers de inhoud van een verhaal wat een roman aantrekkelijk maakt. Stijl is een toevoegende factor, maar meer ook niet. In zijn laatste roman, *Sluiterijd*, blijft Mortier een stilist, maar hij besteedt nu meer aandacht aan het verhaal, aan de inhoud en dat komt de roman alleen maar ten goede. Mortier weet in *Sluiterijd* als geen ander het verleden te doen herleven. Zijn zeer bloemrijke beschrijvingen van een zorgeloze jeugd waar stilaan barstjes in komen, zijn van een schitterende schoonheid; hij gebruikt prachtig gerichte zinnen en woorden. Aan deze zorgeloze jeugd in het sluimerende dorpje komt in een zomer een einde als de dodenakker in de schaduw van de kerk moet worden geruimd en de roddels rond Joris' vader de oren van het opgroeiende jongetje bereiken. Door middel van foto's leert de hoofdpersoon Joris Alderweireldt zijn verleden kennen; zijn drankzuchtige overleden vader, de dubieuze rol die zijn moeder in zijn leven speelt en de rol van zijn oom en tante bij wie hij woont. Mortier speelt met de vergankelijkheid en dat doet hij uitstekend en in een fraaie stijl. Toch kan niemand zich aan de indruk onttrekken dit al eerder gelezen te hebben. Bijvoorbeeld in *Marcel*. Ik beschouw *Sluiterijd* als de betere uitwerking van het verhaal dat Mortier in *Marcel* al verteld heeft.

In het bovenstaande heb ik geprobeerd aan te geven wat mijn favoriete boeken zijn. Hierbij wil ik nog wel aantekenen dat zo'n poging eigenlijk tot mislukken gedoemd is. Immers, het is een momentopname en de posities die ik nu inneem tegenover de bovenstaande boeken zullen in de loop der tijd gaan veranderen. De letterlijke inhoud van deze boeken zal niet veranderen, maar de figuurlijke betekenis natuurlijk wel.

Lettres Provinciales

Xenofobie. Congres van het Pan Historisch Verband

Het Pan Historisch Verband, het samenwerkingsverband van de diverse geschiedenisstudie-verenigingen uit Nederland, organiseert op 16 mei een congres getiteld: *Xenofobie. Eeuwige angst voor vreemden?* te Leiden. Geïnteresseerden zijn van harte welkom om deel te nemen aan de diverse workshops en lezingen, waarin gerenommeerde sprekers ingaan op xenofobie als fenomeen door de eeuwen heen. De workshops worden onder meer verzorgd door prof. dr. Luuk de Ligt (*Joden in het oude Alexandrië*) en dr. Peter Stabel (*xenofobie in de middeleeuwse stad*). Dagvoorzitter dr. Leo Lucassen tekent voor de inleidende lezing. Voor meer informatie of inschrijving: <http://www.panhisver.nl> of 030-2536549.

Allemaans Verleden? Publiekscongres over de gespannen relatie tussen het persoonlijke verleden en de algemene geschiedenis

Op vrijdag 6 juni organiseert de Nijmeegse Geschiedenis Studenten Vereniging Excalibur in samenwerking met de afdeling Geschiedenis van de KUN een congres, getiteld *Allemaans Verleden? De gespannen relatie tussen het persoonlijke verleden en de algemene geschiedenis*.

Centraal op dit publiekscongres staat de vraag naar de betekenis van het verleden voor de gewone man of vrouw, hoe het persoonlijk verleden zich verhoudt tot de (belangstelling voor) algemene geschiedenis en welke plaats de wetenschap hierbij inneemt. Sprekers zijn de professionele historici prof. dr. Herman von der Dunk en prof. dr. Paul Klep, amateur-historicus Eugene Coppes, de psychologen prof. dr. Jacques Janssen (onder voorbehoud), dr. Gerben Westerhof en dr. Cor van Halen, en Judith Koelemeijer - auteur van de succesvolle familiegeschiedenis *Het zwijgen van Maria Zachea*.

Het congres wordt van 9.30 tot 17.00 gehouden in het Scandic Hotel Sanadome Nijmegen en kost 20 euro (10 euro voor studenten en AiO's). Voor meer informatie kan men contact opnemen met de afdeling geschiedenis, of e-mailen naar gsvcongres@let.kun.nl. Bezoek ook de website: <http://www.kun.nl/gsv/congres>.

Tentoonstellingen in Nijmegen

325 jaar Vrede van Nijmegen

In 2003 is het 325 jaar geleden dat de 'Vrede van Nijmegen' werd gesloten. Deze zowel stedelijk, nationaal als internationaal gezien zo belangrijke gebeurtenis wordt herdacht met een tentoonstelling in het Prentenkabinet. Na het vredesverdrag van Münster van 1648 was Europa weer in tal van oorlogen verwickeld geraakt. Vanaf 1676 stuurden de betrokken partijen afgezanten naar Nijmegen om tot vrede te komen: o.a. Frankrijk, Spanje, Engeland, de Nederlandse Republiek, Zweden, Brandenburg en

de Duitse keizer. De onderhandelingen leidden in 1678 en 1679 tot diverse vredesverdragen. Historieprenten, portretten van gezanten, gedenkpenningen en traktaten geven een beeld van de voorgeschiedenis, de onderhandelingen en het sluiten van de verdragen. Een deel van de prenten en kunstvoorwerpen werd niet eerder vertoond. Tot 1 mei te bewonderen in Museum het Valkhof.

Memorabilia 80 jaar KUN

Het is dit jaar alweer tachtig jaar geleden dat de Katholieke Universiteit Nijmegen het levenslicht zag. Aan de hand van 80 gedenkwaardige en aansprekende voorwerpen wordt de instelling in beeld gebracht. Vanaf de stichting in 1923 zijn door de universiteit tal van objecten bij elkaar gebracht: pedelstaf, rectorenketting en souvenirs; akten, brieven, manuscripten, dissertaties, redes en boeken; vlaggen, portretten en beelden. In het Prentenkabinet van Museum Het Valkhof zijn vooral de 'papieren' memorabilia te zien: bijzondere handschriften en drukken, documenten, brieven, ontwerptekeningen, affiches en drukwerk. In de Aula van de KUN worden de grotere voorwerpen geëxposeerd. Vanaf 16 mei tot 17 augustus.

Rites de Passage

20 maart - 2 november 2003

Feesten en rituelen horen bij 'groot worden'. De christenen beginnen met de doop van hun boreling, de joodse gemeenschap start het religieuze leven van de kleine jongentjes met de traditionele besnijdenis. Wat betekent het influisteren van een koranvers of wat bedoelen we met 'beschuut met muisjes'? In de tentoonstelling *Rites de Passage* worden deze gebeurtenissen tijdens het volwassenworden getoond. Tot 2 november in het Bijbels Openluchtmuseum!

Hora est! Gepromoveerde historici in Nijmegen

Op 10 april promoveerde mw. drs. J. van den Elsen bij prof. dr. J.A.H. Bots en prof. dr. J. Thijssen op haar proefschrift getiteld *Monsters, demonen en occulte krachten. De journalistieke perceptie van magische en wonderbaarlijke verschijnselen in de vroege verlichting, 1684-1727*.

Op 15 april promoveerde mw. A. Gilboa M.A. bij prof. dr. J.A.H. Bots en prof. dr. B. Aikema op haar proefschrift getiteld *Images of the feminine in Rembrandt's work*.

(advertentie)

Publiekscongres over de gespannen relatie tussen het persoonlijke verleden en de algemene geschiedenis

Op vrijdag **6 juni** organiseert de Nijmeegse Geschiedenis Studenten Vereniging Excalibur in samenwerking met de afdeling Geschiedenis van de KUN een congres, getiteld *Allemaans Verleden?* De gespannen relatie tussen het persoonlijke verleden en de algemene geschiedenis. Centraal op dit publiekscongres staat de vraag naar de betekenis van het verleden voor de gewone man of vrouw, hoe het persoonlijk verleden zich verhoudt tot de (belangstelling voor) algemene geschiedenis en welke plaats de wetenschap hierbij inneemt.

Sprekers zijn de professionele historici prof.dr H.W. von der Dunk en prof.dr P.M.M. Klep, amateur-historicus E. Coppes, de psychologen dr G. Westerhof en dr C.P.M. van Halen, en Judith Koelemeijer – auteur van de succesvolle familiegeschiedenis *Het zwijgen van Maria Zachea*.

Wanneer? 6 juni 2003 van 9.30 tot 17.00 uur
Waar? Scandic Hotel Sanadome Nijmegen
Kosten? 20 euro, voor studenten en aio's 10 euro
Inschrijven? Erasmusplein 1, 6525 HT Nijmegen
gsvcongres@let.kun.nl
<http://www.kun.nl/congres>

Recensies

Anton van de Sande, *Verbeelding van het onzichtbare. Drie eeuwen beeldvorming over vrijmetselarij. Rede [...] uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Vrijmetselarij als geestesstroming en sociaal-cultureel Europees verschijnsel in de Faculteit der Godgeleerdheid Leiden [...] 25 januari 2002.* (Z.p.: Uitgeverij Fama Fraternitatis 2002) 44 pp., ISBN 90-72032-09-8.

De Vrijmetselarij is tijdens de achttiende en negentiende eeuw ook in Nederland waarschijnlijk het grootste genootschap geweest, indien we de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de politieke partijen even buiten beschouwing laten. Een kwalitatief belangrijk deel van de burgerij en de adel – de intelligentsia – verzamelde zich hier voor korter of langer tijd. Het waarom van de aantrekkingskracht is niet altijd even helder. Maar het is heel duidelijk dat van deze organisatie een grote invloed is uitgegaan op maatschappelijk, wereldbeschouwelijk en cultureel terrein.

Wetenschappelijk is dus de studie van het maçonnieke fenomeen een noodzaak. In het buitenland verschijnen dan ook jaarlijks vele studies over dit gezelschap. Zij vullen gehele bibliotheken. In Nederland echter zijn dit soort studies op de vingers van één hand te tellen. De vaderlandse historici zijn blijkbaar ietwat beschroomd dit niet onbelangrijke onderwerp aan te vatten. Het zou aardig zijn eens onderzoek te verrichten naar de redenen van dit geduchte stilzwijgen. Misschien is het de angst met die rare 'Orde van Vrijmetselaren' (zoals het gezelschap op dit ogenblik heet) geïdentificeerd te worden. Dat althans overkomt vaak mij; die geen maçon ben maar uit de hoofde van mijn belangstelling voor de achttiende-eeuwse literatuur vaak moet vaststellen dat mijn schrijvers, drukkers en nog zo wat cultuurdragers lid waren van de loge; waarna ik mij noodgedwongen van een en ander op de hoogte moet stellen. Dat lidmaatschap komt minstens zoveel voor bij politici en bestuurders. Vanwaar dus, nogmaals, dat oorverdovend historisch zwijgen? Ligt de reden daarin, dat dit genootschap ontstond in de achttiende eeuw – die zo boeiende periode die sinds en mede wegens Colenbrander veel te lang in het huis der vergetelheid is opgeborgen? Ligt het soms aan het feit dat vele cultuurhistorische studies beginnen met een eindeloze opsomming van wat de groten uit de *Ahnengalerie* der Grote Vaderlandse Geschiedkundigen te berde gebracht hebben en dat na de exegese van de meningen van Huizinga, Geyl, Presser, Romein en nog zo wat anderen er maar weinig ruimte over is voor het onderzoek op basis van de bronnen en feiten zelf? Of... is dit gewoon een *lastig* soort onderzoek?

Dat laatste is zeker waar. Het is een beetje een hoofdpijn-onderwerp, die vrijmetselarij. In geen land lijkt het dezelfde ideologie te hebben. De gradenstelsels zijn nauwelijks bij te benen. De christelijke, esoterische, deïstische, atheïstische opvattingen en duidingen van de maçonnieke basismythe zijn in elke loge anders, per decennium anders, per eeuw anders, per land anders. De samenstelling en opbouw van de loges varieert in hoge mate. Het lijkt moeilijk logearchieven te vinden (zijn die wel openbaar?). En wat staat er nu precies in die teksten? Wat moet die rare tijdrekening, die vreemde

symboliek? Wat zit er achter die onverstaanbare metaforen, die ritualen, die moraal-op-de-manier-van-wijsheid-in-beeldspraak.... Kan dat alles niet op de manier van die door onze vaderlandse historici zo beminde bron, het pamflet? Het lijkt wel literatuur! Valt op dat alles wel greep te krijgen?

Zeker wel. U kunt binnen een half jaar thuis zijn in het belangrijkste; en dan misschien begrijpen waarom er zo veel vrijmetselaars zaten in ons eerste echte parlement (dat van 1795 natuurlijk); of waarom de helft van de belangrijkste Nederlandse schrijvers, denkers, politici soms een blauwe maandag, soms een half leven doorbrachten in de loge, en rare spelletjes speelden.

Het is daarom een werkelijk belangrijk moment dat er nu een bijzondere leerstoel voor de Vrijmetselarij gekomen is. De bekleder van die leerstoel, de Nijmeegse historicus Anton van de Sande, kondigde, nu eens niet in een leentoga van Fruin maar in eigen toga, de ontdekking van een nieuw historisch terrein aan. Dat feit alleen is belangrijker dan de inhoud van zijn oratie.

Van de Sande publiceerde eerder reeds verschillende fundamentele studies over de vrijmetselarij. Zijn oratie gaat in zekere zin niet over de kern van de maçonnieke ideologie; wel over de beeldvorming rond dit gezelschap. Een terechte keuze omdat op dat moment als het ware het onderwerp voor het eerst voor publieke en universitaire discussie vatbaar werd. In zijn rede bespreekt hij het imago van de Orde, de in de loop der eeuwen opgekomen sensatieverhalen, de verbeelding van wat voor het brede publiek onzichtbaar was: dit *geheime* inwijdingsgenootschap, waar in het geheim aan de verbetering van het zelf gearbeid wordt. Deze ongrijpbaarheid resulteerde in allerlei volksgeloof. Ook in gevaarlijker vijandbeelden, zoals dat van samenzweerders tegen volk, zeden, regeringen; reden waarom nationaal-socialisten en communisten graag de poorten van hun kampen voor vrijmetselaars openden. Ultramontaanse katholieken zagen graag de duivel in de maçonnieke gelederen rondzwalen. Het lage volk dacht aan allerlei elitaire machinaties. Conservatieven huiverden voor de aan de Orde toegeschreven moderniteit. Nationalisten hadden niets op met een internationaal werkende broederschap. Van der Sande beschrijft vele van deze optieken. Hij laat die beschrijving vergezeld gaan van vele plastische voorbeelden. Tegelijkertijd bediscussieert hij het zelfbeeld en de wereldbeschouwing van de maçonnerie zoals zich dat in de loop der tijden ontwikkelde. Hij pleit voor een studie naar prins Frederik, een Oranje, Grootmeester tussen 1816 en 1881 (!), onder wie de Nederlandse vrijmetselarij zich ontwikkelde tot een waarlijk Nederlandse vrijmetselarij. In het algemeen is zijn object "een grandioos onderzoeksterrein", zo besluit hij.

Het is te hopen dat Van de Sande het onzichtbare verder zichtbaar kan maken – voorzover zulks historisch mogelijk is. Zijn leerstoel is in zekere zin een zaak van historische rechtvaardigheid. Een van de eerste geruchtmakende affaires rond de vrijmetselarij in het achttiende-eeuwse Nederland was namelijk een Nijmeegse affaire. In 1752-1753 weigerde te Nijmegen een predikant als leden van de publieke kerk aan te nemen: de gebroeders Merkes, leden van de plaatselijke loge St. Lodewijk. Een Nijmeegse historicus kan nu het een en ander recht gaan zetten, in veel breder verband.

André Hanou

André Hanou (1941) is hoogleraar Oudere letterkunde Nederlands aan de KUN. Zijn specialisme is de literatuur van de Verlichting.

Remieg Aerts, Janny de Jong en Henk te Velde (red.), *Het persoonlijke is politiek* (Hilversum: Uitgeverij Verloren 2002) 190 pp., ISBN 90-6550-706-x, 17,50 euro.

Eduard Bomhoffs *Blinde ambitie*, hoe het *Anders en beter* moet volgens premier Balkenende, *Politiek met het hart* van ChristenUnie-leider André Rouvoet, de fortuynistische boekenserie en de retour-tjes Den Haag van PvdA'ers Ed van Thijn en Marjet van Zuijlen. Er lijkt de laatste jaren geen einde te komen aan de golf van politieke autobiografische werken, al dan niet geschreven in de vorm van gebundelde interviews, quasi-memoires of programmatische bespiegelingen met een persoonlijke tint. In een tijd dat de media de beeldvorming van politici en prominenten dicteren, worden op verzoek van uitgevers vluchtige en onpersoonlijke (dag)boeken in elkaar gedraaid. De personalisering van de politiek lijkt anno 2003 navenant, maar het individueel vormgegeven literaire egodocument is zeldzaam geworden.

In de bundel *Het persoonlijke is politiek*, opgedragen aan de Groningse hoogleraar politieke cultuur C.A. Tamse bij gelegenheid van zijn afscheid, staat het meer politiek-literaire egodocument uit de negentiende en begin twintigste eeuw centraal. Een belangrijk onderscheid met bovengenoemde 'vlugschriften' is dat de onderhavige autobiografische bronnen meer in reflectie en minder in de waan van de dag geschreven zijn. Op die manier, zo schrijft redacteur Henk te Velde, documenteren ze meer een ego dan de stereotypen van een tijd. En juist het 'ego' kan ons volgens de samenstellers helderheid verschaffen over de politieke cultuur: zowel over het geheel van theatrale, rituele en religieuze omgangsvormen in de politiek, als over de beleving van de politiek en haar (in)formele spelregels, mores en codes.

Dat het wetenschappelijk gebruik van egodocumenten – zeker in Nederland – een lange noch prijzenswaardige traditie kent, toont Te Velde in zijn inleiding 'Egodocumenten en politieke cultuur' (pp. 9-32). Hierin nuanceert en weerlegt hij het vrij breed gedragen wantrouwen van historici tegenover autobiografische bronnen, die deze tot nog toe vooral als illustratiemateriaal gebruiken. In het slotartikel 'Persoonlijkheid in de politiek. Een nabeschouwing' (pp. 173-188) zet Remieg Aerts het pleidooi voort dat egodocumenten de studie van politieke cultuur heel wat te bieden hebben: ze geven zicht op de bewegingen achter de schermen – 'de achterkant en de binnenkant' – van het politieke bedrijf; ze leggen de verhouding tussen het publieke domein en de private levenssfeer bloot. Aerts onderscheidt op basis van de elf gebundelde studies naar specifieke (literaire) egodocumenten drie perioden waarin een verschuiving optreedt in de waardering van het persoonlijke in de politiek.

Om te beginnen de tijd vóór 1848, toen de publieke praktijk een uitzonderlijk persoonlijk karakter droeg. Onder Willem I bepaalde het *old boys network* de politieke cultuur: 'Ambtsdragers en auteurs voelden zich niet als bekleder van een functie of als representant van ideeën beoordeeld, maar als persoon, burger en drager van een familienaam – een belangrijk "sociaal kapitaal" in een standsbepaalde samenleving.' Het was dit regenteske stelsel van bestuurlijke connecties en vertrouwensbanden dat de aanstormende liberalen van Thorbecke rond 1848 wilden doorbreken. In de cultuuromslag naar een zakelijke, objectieve en wetenschappelijk geëngageerde politiek zagen de liberalen geen plaats voor het persoonlijke, zo betoogt Aerts. Roel Kuipers bijdrage over 'Groen van Prinsterer en de politieke cultuur rond 1857' (pp. 57-86) laat zien dat Thorbeckes streven naar depersonalisering bij een gebrek aan effectieve ideologische partijkaders slechts ten dele slaagde. Uit de brieven van Groen blijkt desalniettemin dat ook de antirevolutionaire stroming met de regenteske traditie probeerde te breken, vooral wat de openbaarheid van bestuur betrof.

Dat ook autobiografische bronnen van minder prominente staatsmannen dan Groen van Prinsterer en Thorbecke de moeite van het bestuderen waard zijn, bewijst het artikel "‘Intusschen hield ik hem door vormelijke beleefdheid in toom.’ James Loudon over vormen en gedrag in de politiek" (pp. 87-100) van Henk Boels. James Loudon (1824-1900) was een van de zogenoemde 'kleinere goden' in de negentiende-eeuwse politiek. Deze politici hielden zich in grote mate bezig met het dagelijkse handwerk en waren daarmee typerend voor de dagelijkse gang van zaken in het politieke bedrijf. Ondanks de gebruikelijke zwakheden van het genre – het overdrijven van de eigen, beslissende rol in de loop der dingen en het reduceren van die van anderen – destilleert Boels uit Loudons autobiografie een visie op stijl en vorm in de negentiende-eeuwse politiek. Loudon legde een voortdurende waakzaamheid aan de dag de juiste omgangsvormen te betrachten, zowel tegen hoger geplaatsten als ondergeschikten. Vormelijkheid en beleefdheid waren zo verweven met de persoonlijkheid van deze politicus dat hij zich geen raad wist met de afstandelijke partijpolitiek van na 1848. Ook de krachtige politicus Otto van Rees (1823-1892) had, aldus Janny de Jong in haar bijdrage "Het is in Holland en Indië een be-roerde boel." Brieven van Otto van Rees aan Isaäk Dignus Fransen van de Putte" (pp. 101-118), grote moeite met de liberale cultuurvernieuwing in de politiek. De afname van persoonlijk gezag ten gunste van parlementaire invloed en bestuurlijke openheid stond haaks op de hen vertrouwde regenteske traditie uit de periode voor de jaren 1840. Loudon en Van Rees waren de laatste exponenten van het uitstervende ras van min of meer partijloze politieke persoonlijkheden.

De liberale opvatting van politiek begon rond 1880 haar dominantie te verliezen. Er brak een nieuwe fase aan, waarin politieke leiders weer overwegend naar voren traden als 'persoonlijkheden' en partij-ideologieën naar de achtergrond verdwenen. Aerts schuwt het terecht niet deze lijn door te trekken naar de huidige tijd, nu de aftakeling van het partijenstelsel en de opkomst van de partijloze politicus weer actueel is. De nadruk is meer komen te liggen op de directe representatie; de kiezer is vandaag de dag voornamelijk geïnteresseerd in 'betrouwbaarheid, geloofwaardigheid en herkenbaarheid van de persoon van de politicus'.

Enigszins buiten de hier geschetste indeling valt het artikel van F.R. Ankersmit, die tekent voor de meest analytische en ideeënhistorische bijdrage in de bundel. Ankersmit leert ons uit de egodocumenten van de romancier Gustave Flaubert (1821-1880) en de Franse volksvertegenwoordiger Alexis de Tocquevilles (1805-1859) dat het revolutiejaar 1848 niet alleen een breuk in de politieke verhoudingen betekende, maar ook een kloof deed ontstaan tussen de politiek en de persoonlijke levenssfeer van de burger. Niet langer werd de politiek gezien als een domesticerbaar domein waarin publiek en privaat nauwelijks gescheiden waren. De noodzaak van politieke participatie als essentieel onderdeel van het menselijk leven maakte plaats voor meer distantie: vanuit de veilige beslotenheid van het privé-leven werd de politiek het liefst van een afstand bekeken. Ankersmit illustreert deze evolutie mooi met een citaat uit het werk van Flaubert. Terwijl Parijs gebukt gaat onder het geweld van de revolutie, trekt de hoofdpersoon Frédéric er in juni een paar daagjes op uit met zijn maîtresse. Frédéric ontkent de grandeur van de omwenteling niet, maar zij verliest alle betekenis tegen de achtergrond van zijn – private – belevenissen in Fontainebleau: "Ach, die opstand...", zei Frédérique met een mengsel van medelijden en geringschatting; al die agitatie leek hem geheel onbeduidend in vergelijking met zijn liefde voor Rosanette en met de eeuwigheid van de natuur.'

Is dit boek er nu in geslaagd de toegevoegde waarde van egodocumenten voor de politieke geschiedschrijving aan te tonen? *Het persoonlijke is politiek* is in ieder geval een lezenswaardige aanzet geworden tot het gebruik van brieven, memoires en autobiografieën. Voor wie graag een samenhangend

beeld van de rol van persoonlijkheid in de politieke geschiedenis krijgt aangereikt, is het boek minder geschikt. Hiervoor verschillen de afzonderlijke artikelen te zeer van opzet. Sommige auteurs vragen een aardige dosis achtergrondkennis en worden daardoor lastig te volgen voor de minder deskundige lezer; andere besteden zo nadrukkelijk aandacht aan de inleiding dat de kernvraag – wat betekenen egodocumenten voor een begrip van de politieke cultuur? – te weinig wordt geëxpliciteerd. Het lijkt een lastige opgave te zijn geweest voor de redactie dit divers palet tot een eenheid te smeden.

Dit neemt echter niet weg dat de elf studies stuk voor stuk een interessante blik gunnen achter de coulissen van het politieke theater. Aerts' slotbeschouwing maakt bovendien veel goed. Hij plaatst de afzonderlijke artikelen in een bredere context en legt langere ontwikkelingslijnen bloot, waardoor het hoofdthema inzichtelijker wordt. Deze bundel demonstreert dat de bestudering van egodocumenten geen nieuwe historische wereld of contrasterende visie openbaart, maar historici wel in staat stelt om van perspectief te wisselen. Door het reeds ge(re)construeerde verleden in een ander licht te stellen, wordt voorkomen dat de gevestigde, officiële berichtgeving ons beeld van het verleden dicteert. Alle reden voor de Nederlandse geschiedschrijving om haar terughoudendheid te laten varen en het traditionele politieke bronnenonderzoek aan te vullen met analyses van autobiografische bronnen – óók de minder literair en persoonlijk gevormde werken van de jongste generatie politici. Want zoals Hans Ulrich Jost het in zijn bijdrage krachtig verwoordt: 'Een geschiedschrijving die meent een dergelijke confrontatie uit de weg te kunnen of zelfs te moeten gaan, verliest elke geloofwaardigheid en wordt tot een positivistische kroniek die enkel de heersende machtsverhouding uitdraagt.'

Carla Hoetink

Carla Hoetink (1980) studeert sinds 1999 geschiedenis aan de KUN. Momenteel bereidt zij een scriptie voor over omgangsvormen in het parlement en is zij student-assistent bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.

Op de vierde dinsdag in november van 2002 werd in Nieuwspoort in Den Haag het vierde Jaarboek Parlementaire Geschiedenis gepresenteerd. Meer dan ooit lijkt het Jaarboek te willen voorzien in de wensen van twee doelgroepen: de wetenschappelijke en de journalistieke. Niet voor niets werd de doopheffing van het Jaarboek bijgewoond door een groot deel van het doorgaans historisch matig geveerseerde en geïnteresseerde Haagse journaillle.

Dé publiciteitstrekker was dit keer de uit de archieven van ons eigen onvolprezen KDC opgedoken brief van de negentien jaar jonge Pim Fortuyn aan KVP-fractievoorzitter Schmelzer. Fortuyn, aan de vooravond van zijn HBS-examen, wilde van Schmelzer weten 'wat de mogelijkheden in 't algemeen in de politiek zijn en wat in het bijzonder de mogelijkheden in uw partij zijn. Want het is natuurlijk wel noodzakelijk dat ik na een studie van zes jaar ook nog een fatsoenlijke boterham kan verdienen.' De brief ging vergezeld van een visitekaartje van de aspirant-schoolverlater.

In de bundel zijn, eveneens met het oog op de politieke actualiteit, ook twee interviews opgenomen. In het eerste wijst Hans van Mierlo vooral op de verschillen tussen de opkomst van het naar zijn verwachting tijdelijke 'verschijnsel' LPF en zijn eigen geesteskind, D66. D66 had (heeft) wel een visie en ook in de presentatie zitten grote verschillen, aldus de Democratische voorman van weleer. Het gesprek met PvdA-dissident Rob van Gijzel bevat weinig nieuws: zijn relaas over zijn vertrek uit de fractie heeft hij ook elders al verteld.

Het Jaarboek – dat met de ondertitel *Nieuwkomers in de politiek* een rode lijn suggereert – bevat zoals gebruikelijk ook een aantal wetenschappelijke bijdragen. In een analyse van de opkomst en rol van nieuwe politieke partijen hanteert de Groningse politicoloog Paul Lucardie een vierdeling in 'profeten, zweeppartijen, volkstribunen of belangenpartijen en regeringspartners'. Slechts een twintigtal novieten wist na 1945 een parlamentszetel te bemachtigen. Ook het succes van deze partijen was doorgaans beperkt en tijdelijk. Uiteindelijk blijkt de kern van het Nederlandse politieke partijenstelsel toch slechts te bestaan uit het al door anderen geschetste driestromenland.¹ Lucardie stelt dat de nieuwe partijen om kans van slagen te hebben moesten beschikken over 'voldoende hulpbronnen [...], zoals: een politieke boodschap die duidelijk maakt hoe de partij [...] belangrijke strijdpunten wil aanpakken; een politiek leider die de boodschap op aantrekkelijke wijze verkondigt en die vertrouwen inboezemt; en voorts personeel, geld en publiciteit om de kiezers via mond-op-mondreclame of via de media kennis te laten maken met leider en boodschap'. Lucardie, die zijn bijdrage waarschijnlijk al vóór de LPF-capriolen afgerond had, roept in zijn slotappèl op de nieuwe partijen niet te negeren of te bespotten.

Iets verder weg van de actualiteit blijft Koen Vossen. Hij deelt de politieke partijen die tijdens het interbellum in de Tweede Kamer debuteerden in drie categorieën: 'dominees', 'rouwoudouwers' en 'klungels'. Van de partijen die tijdens het interbellum in de Kamer debuteerden wist er geen enkele het regeerkasteel te bereiken; zij waren dus veroordeeld tot het voeren van oppositie. Door de bestaande partijen werden zij doorgaans negatief beoordeeld en 'gedoogd als een noodzakelijk kwaad'. In de

¹ Zie bijvoorbeeld: J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn en Percy B. Lehning, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Meppel 1989).

Kamerdebatten werden zij genegeerd. Zo bezien zijn de nieuwelingen van recenter datum invloedrijker.

De Leidse politicoloog Marco Schikhof tracht aan de hand van een schets van het optreden van DS '70 tevens opkomst en ontwikkeling van de LPF te duiden. Overeenkomsten zijn er te over: evenals de creatie van Fortuyn werd DS '70 door de andere partijen argwanend bejegend en trad het direct na haar eerste deelname aan de Tweede-Kamerverkiezingen toe tot het kabinet. Deze sprong in het diepe bekwam de partij niet goed. Nadat DS '70 in 1972 was aangewezen als de 'breker' van het kabinet-Biesheuvel, volgde direct de electorale neergang. Het ontbrak DS '70 uiteindelijk aan 'electorale aanhang en politiek talent', volgens Schikhof de noodzakelijke ingrediënten voor het welslagen van een nieuwe politieke partij.

Ook al gericht op de actualiteit is het op artikelen in dag- en weekbladen gebaseerde en chronologisch geordende opstel van historica Anne Bos en Trouw-journalist Willem Breedveld over de verwarring die de opkomst van Pim Fortuyn bij de schrijvende pers en de gevestigde partijen veroorzaakte. Na het aanvankelijke negeren, zagen – onder invloed van de peilingen – eerst de pers en vervolgens ook de partijen zich genoodzaakt aandacht te schenken aan het nieuwe fenomeen. Zeer moeizaam kwamen de grote partijen met hun vaak contraproductieve weerwerk. Fortuyn bepaalde de agenda. Beide auteurs lijken in hun artikel overigens het verwijt van LN/LPF-zijde te bevestigen, dat de pers doorgaans de zijde van de gevestigde partijen koos. Historici kunnen verwachtingsvol uitzien naar het beschikbaar komen van de archieven van de verschillende partijbesturen en -bureaus. Dan zal wellicht nog duidelijker de vertwijfeling kunnen worden beschreven die zich in 2002 met name van de partijleidingen van PvdA en VVD meester maakte.

Politicoloog Jos de Beus richt zich in een niet van persoonlijke opinies ('Ik heb een hekel aan politieke correctheid') gespeende bijdrage op een ander type 'nieuwkomer' in de politiek. Hij onderzocht de politieke inburgering van de allochtone Nederlanders; met andere woorden: in welke mate nemen Nederlanders van niet-westerse herkomst deel aan de instellingen van de representatieve democratie. Allochtonen blijken bij nadere bestudering doorgaans sterk ondervertegenwoordigd te zijn in de democratische instellingen. Na opsomming van de oorzaken van dit 'politieke integratietekort' gaat De Beus over tot een prikkelend pleidooi voor 'een afscheid van multicultureel gedogen en betutteling en een wedloop om de uitvinding van multicultureel burgerschap' en de vorming van een linkse 'Nederland-is-overbelast-coalitie'.

De drie overige bijdragen hebben nauwelijks of geen relatie met het centrale thema van dit Jaarboek. Peter Bootsma en Johan van Merriënboer schrijven het fiasco van het kabinet-Van Agt II (1981-1982) toe aan Den Uyl. De 'superminister' van Sociale Zaken legde al vóór het eerste optreden van de ministersploeg in de Kamer met zijn werkgelegenheidsplan een bom onder het kabinet. De auteurs konden bij hun onderzoek gebruik maken van de notulen van de ministerraad. Om de weergave van de gang van zaken te completeren was echter gebruik van het al in 1983 gepubliceerde dagboek van D '66-voorman Jan Terlouw noodzakelijk. Het eindoordeel van Bootsma en Van Merriënboer wijkt dan ook niet af van dat van Terlouw, minister van Economische Zaken in het kabinet-Van Agt II: 'Het is mijn overtuiging dat Den Uyl dat kabinet vermoord heeft'.

Jan Ramakers gaat in op het gezinsbeleid van de kabinetten-Drees (1948-1956: de inmiddels door de CPG-banden bestreken periode). Aan de hand van het beleid van twee ministers wordt aangetoond dat het 'vervullen van ideologisch gefundeerde wensen op het vlak van de volkshuisvesting [sterk afhankelijk is] van het economische klimaat'. Minister J. in 't Veld (PvdA; 1948-1952) beant-

woordde niet aan de verlangens van de confessionele partijen om voldoende huizen voor kinderrijke gezinnen te bouwen; ook zijn mogelijkheden om met de bouw van kleinere woningen de algehele woningnood te doen afnemen bleken slechts beperkt. Zijn opvolger H.B.J. Witte (KVP) trachtte via zijn woningbouwbeleid met wisselend succes (katholieke) gezinspolitiek te voeren.

Henny van der Burgt gaat in op een intern VVD-conflict tussen senator Harm van Riel en defensie-minister S.H. Visser. VVD-leider Oud had bij de formatie van 1959 Van Riel gepasseerd bij het aanleveren van ministers voor het kabinet-De Quay, hetgeen leidde tot een breuk tussen beide liberale prominenten. Het ontslag van een ambtenaar van Defensie vormde de aanleiding voor een aanval op de positie van Visser, die de steun had van Oud. De minister overleefde, maar de positie van partijleider Oud bleek zodanig te zijn aangetast, dat hij in 1963 terugtrad.

Het lijkt erop dat het CPG zich met zijn jaarboeken steeds meer richt op het kortademige publiek. Daar is minstens één kwantitatief bewijs voor aan te voeren. Sinds het Jaarboek 2000 is het gemiddeld aantal pagina's van de wetenschappelijke bijdragen in de bundel teruggelopen van 14,6 naar 8,6. Benieuwd of deze trend zich doorzet.

Alexander van Kessel

Alexander van Kessel (1968) studeerde nieuwste geschiedenis te Nijmegen. Hij promoveert binnenkort op een proefschrift over de rol van de Nederlandse christen-democraten in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij.

Auteursgegevens

A.A.M. (Dries) van Agt (1931) verruilde in 1971 de Nijmeegse universiteit, waar hij hoogleraar strafrecht en strafprocesrecht was, voor het ministerschap van Justitie. Van 1977 tot 1982 was hij premier. Momenteel werkt het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis aan een biografie van Van Agt.

Joep van Gennip (1979) studeerde Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen van 1998 tot 2002 met als specialisatie de Nieuwe Geschiedenis. Ook studeerde hij een half jaar aan de Universiteit van Oxford (Lady Margaret Hall) om zich te verdiepen in de Engelse rechtspraak in de 16^e eeuw. Momenteel studeert hij theologie aan de KUN via een Radboudbeurs.

Janneke Hermans (1973) studeerde Geschiedenis aan de KUN van 1992 tot 1998. Momenteel werkt zij als AiO aan de Faculteit Bedrijfskunde van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Dit jaar hoopt zij haar dissertatie af te ronden met als onderwerp de effecten van het gebruik en de inzet van ICT op de organisatie van de Nederlandse effectenhandel in de periode 1850-1970.

Tijs Kleuters (1976) studeerde Geschiedenis aan de KUN. In 2002 studeerde hij af op zijn onderzoek 'Opstandigheid als hoogtepunt: een politiek-historisch onderzoek naar de Nederlandse politiek ten opzichte van het plan van president Charles de Gaulle voor een 'Unie van Staten' in de periode juni 1960 tot en met april 1962'.

Auteursaanwijzingen

De redactie vraagt de auteurs van artikelen en andere kopij rekening te houden met onderstaande aanwijzingen, zodat de bijdragen zo snel mogelijk in de gewenste vorm geplaatst kunnen worden.

- ET•VT ontvangt uw bijdrage bij voorkeur op diskette of als attachment per e-mail, als *rtf*-bestand.
- Een artikel omvat ongeveer 6000 woorden, een recensie ongeveer 1000 woorden.
- Gelieve voor de rubriek auteursgegevens de redactie te informeren over uw geboortejaar, huidige functie en eventueel afstudeerrichting en universiteit.
- Gelieve in geval van een artikel een korte samenvatting (circa 150 woorden) van de inhoud mee te zenden voor de website van ET•VT <<http://www.kun.nl/etvt/>>.
- Wees spaarzaam met het gebruik van tabellen en grafieken.
- Plaats in het notenapparaat na het nootnummer een spatie en sluit de noot niet af met een harde return. Gebruik alleen voetnoten en voeg geen eigen voetnootopties toe. Wees spaarzaam met verklarende voetnoten.
- Naar boeken wordt als volgt verwezen: R.R. Palmer en J. Colton, *A History of the Modern World* (New York/Toronto 1978³) 155-161.
- Naar artikelen als volgt: A. Otten, 'Rationeel geweld voor God. Fundamentalisme in Egypte', *ET•VT* 19 (2000) 2, 3-15, aldaar 12. Gebruik s.v.p. geen Romeinse cijfers om de jaargang aan te geven.
- Naar artikelen in bundels als volgt: J.M.W. Binneveld, P.W. Klein en H.H. Vleesebeek, 'De groei van de welvaartsstaat', in: P.W. Klein (ed.), *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat* (Rotterdam 1975) 109-134, aldaar 114. Geef s.v.p. begin- en eindpagina aan en vermijd het gebruik van e.v(v). en dergelijke.
- Naar bronnen op CD-ROM wordt op dezelfde wijze verwezen als naar artikelen uit bundels.
- Naar zelfstandige web-, ftp- en gophersites als volgt: H. Termeer, *Faculteit der Letteren*, 26 april 2001, <<http://www.let.kun.nl/>>.
- Naar webpagina's op grotere websites als volgt: M. Schoonheim, 'Spaghetti aio e oio', op: H. Termeer, *Faculteit der Letteren Home*, 26 april 2001, <<http://www.let.kun.nl/personeel/aiool/recept.html>>. Eindig s.v.p. altijd de pagina's met de juiste bestandsnaam óf met een schuine streep en let op hoofdlettergebruik.
- Naar berichten op discussielijsten en in nieuwsgroepen als volgt: Marieke van Delft <Marieke.vanDelft@KB.NL>, 'Artikelen gevraagd', op: *Discussielijst van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging* <NBV-L@NIC.SURFNET.NL>, 19 december 2000.